

IN DE LEESKAMER VAN HET GROTE HUIS

DE KERK VAN DE REFORMATIE

EN

DE CONTRA-REFORMATIE

NASCHOLING VOOR (OUD)STUDENTEN

VAN HOGESCHOOL DE DRIESTAR

2016 – 2017

EWALD MACKAY

1. Inleiding

Dit jaar richten we ons op de tijd van de Reformatie en de Contra-Reformatie. We zijn vorig jaar met de Middeleeuwen bezig geweest. Vanuit de Middeleeuwen komen we nu aan bij de Reformatie: was zij een breuk met de Middeleeuwen? Waar lag haar legitimiteit? Kan de Kerk wel scheuren? Is het ene lichaam van Christus dan niet gedeeld? Wat is de Reformatie precies geweest? Wat beoogde zij zelf? Hoe verhouden wij ons tot haar? Tegenover de Reformatie stelde de RKK de Contra-Reformatie. Hoe zag zij de Reformatie en wat stelde zij als alternatief daartegenover voor? Ook nu proberen we steeds weer het verleden zelf te laten spreken én in de spiegel van dat verleden te kijken vanuit het heden.

We hebben weer drie middagen.

Tijdens de eerste middag maken we een begin met onze reis door de Reformatie. We richten ons op Luther. Met hem begon immers de Reformatie.

Tijdens de tweede middag richten we ons op Calvijn. Hij vormde de tweede generatie van de Reformatie en zijn invloed op ons land was en is groot.

Tijdens de derde middag gaan we reizen door het land van de Contra-Reformatie.

De eerste middag: Luther (1 februari 2017)

Opening:

We lezen uit het Woord: Rom. 3: 21 – 31. Dit gedeelte is een beslissend gedeelte in Luthers leven.
We lezen uit de traditie: Het avondgebed van Luther:

Heer, blijf bij ons,
want het is avond en de nacht zal komen.

Blijf bij ons en bij Uw ganse kerk
aan de avond van de dag
aan de avond van het leven
aan de avond van de wereld.

Blijf bij ons
met Uw genade en goedheid
met Uw troost en zegen
met Uw woord en sacrament.

Blijf bij ons
wanneer over ons komt
de nacht van beproeving en van angst
de nacht van twijfel en aanvechting
de nacht van de strenge, bittere dood.

Blijf bij ons
in leven en in sterven
in tijd en eeuwigheid.

Inleiding

Het is 18 februari 1546 en we bevinden ons te Eisleben. Maarten Luther ligt hier op zijn sterfbed, in de plaat waar hij op 10 november 1483 geboren werd. Enkele getuigen zijn haastig opgeroepen. Justus Jonas, de goede vriend van Luther, tevens predikant te Halle, was erbij. Waar een sterven meestal iets heel individueels is waar alleen de naaste familie bij aanwezig is, was dit sterven een publieke zaak van Europees niveau. De hele Reformatie stond of viel met hoe Luther zou sterven.

Immers, al in 1529 had Johannes Cochleüs een strijdschrift tegen Luther geschreven, getiteld *De zevenkoppige Luther*. Luther was in zijn ogen een satanskind, een draak met zeven koppen. En dat hij dit was zou wel duidelijk worden in het uur van zijn dood. Dat was de algemene gedachte in de Middeleeuwen ook, dat als je niet in God was je door de demonen zou worden aangevallen in het uur van je dood. De geleerden dachten daar boven nog dat je dan een plotse dood zou sterven, want de Satan maakt daar altijd gebruik van, omdat je je dan niet meer kan bekeren.

Maar Luther stierf in volkomen vrede. Hij kende geen angst. Hij had geen snelle dood. Het bericht verspreidde zich snel naar buiten. Iemand rende naar Melanchthon die op dat moment college stond te geven. Toen hij het hoorde, kon hij niet verder. Hij stamelde 'obiit auriga et currus Israel' ('gestorven de wagen Israëls en zijne ruiters') en haalde hiermee de tekst uit 2 Kon. 2: 12 aan over Elia. Hij zag Luther als de derde Elia, na Elia en Johannes.

Met Luther begon de Reformatie. Maar wie was hij? Beoogde hij zelf een Reformatie? Was de Reformatie en daarmee een breuk met Rome legitiem? We gaan ernaar kijken. We beginnen met onze eigen Lutherbeelden, kijken daarna naar een in mijn oog goed Lutherbeeld, van Oberman, en sluiten af met een vraag naar de legitimiteit van de Reformatie.

1. Lutherbeelden

We zijn allemaal opgevoed met een bepaald Lutherbeelden. In ons gesprek hierover komen verschillende beelden naar voren:

Luther is een ruwe diamant: hij heeft hele mooie kanten in bv. de genade die hij weer in het volle licht plaatste en waarvan hij zelf ook mocht leven, maar ook de minder mooie kanten: grof en onbehouwen taalgebruik, scheldwoorden etc., zijn visie op gehandicapten en op de Joden (hoewel we hier goed historisch moeten lezen en hem in de tijd moeten plaatsen waarin veel anti-judaïsme heerste, en waarbij Luther zo fel was omdat de Joden zich tegen zijn verwachting in niet toewendden naar Christus nu door de reformatie de kerk was gezuiverd.

Hij was een man van uitersten, uitgesproken in alle dingen, een man uit één stuk, die je nodig had voor zoiets groots, een vuurbal. Nadien werd dit getemperd door bv. Melanchthon, dat was de voorzichtige geleerde, maar die had dit gevecht van Luther nooit kunnen volhouden.

Hij was een man voor wie de duivel een letterlijke realiteit was, gooide er met zijn inktpot naar. Voor ons is dit geestelijk nog zo, maar die letterlijke kant is sinds de Verlichting toch minder geworden. Ikzelf heb ook dergelijk beelden. Grofweg is het beeld van Luther dat ik meekreeg dat van Luther als van God gezondene die de Kerk heeft hervormd, die na een onweer een ernstig mens werd en in het klooster ging, die daar wanhopig God zocht middels boete en goede werken, de Pilatustrap beklom, zijn stellingen aan de deur van de slotkapel te Wittenberg hamerde, voor de Rijksdag in Worms verscheen, op de Wartburg zat en daar de Bijbel vertaalde en die uiteindelijk stierf in 1546. Het beeld was zeer fel anti-rooms. Maar later kwamen er scheurtjes in. Luther bleef voor mij en blijft de van God gezonden reformator. Maar ik dacht op een gegeven moment ook, we hebben eigenlijk een heilige van hem gemaakt, waar hij nu zelf juist zo tegen was. De menselijke kant verdween daardoor uit beeld. Wie heeft het op hervormingsdag over Luthers woorden aan zijn vrouw, als hij ergens logeert in een logement, dat 'gutes Bier schäumt'. Luther was een levensgenieter, hij had humor, kon geweldig genieten en op een boertige manier vrolijk zijn. Maar wie heeft het over zijn vele scheldwoorden, die werkelijk ordinair zijn, waar wij voor ontslagen zouden worden als we ze

bezijden? En wie van jullie hoorde over Luthers woorden over de Joden? Ook al moeten we hier genuanceerd lezen in het licht van de tijd, en ook in het licht van Luthers aanvankelijke positieve woorden over de Joden in zijn boekje uit 1523 *Dass Jesus Christus ein geborener Jude sei*, maar toch blijft het schokkend om zijn boek uit 1543 te lezen, getiteld *Über die Juden und ihre Lügen*.

Het is goed om ons bewust te zijn dat we altijd een *beeld* hebben. En on ons bewust te zijn waar dit beeld vandaan komt. Je zou een middag kunnen vullen met de bestaande Lutherbeelden. Er is een RK Lutherbeeld waarin hij een duivel is én er is een kantelend Lutherbeeld zoals nu in het herdenkingsjaar van de Reformatie, ook al is Luther nog steeds niet ketter- af verklaard, dat zou een mooi gebaar zijn dit jaar van Rome!! Onder communistisch Duitsland – DDR – gold hij als de grote boerenleider, een man van het volk, en werd hij als held vereerd. Voor de Duitse nationaalsocialisten was hij een voorbeeld van Duits patriottisme en Hitler las en citeerde graag genoemd boek uit 1543. Hiermee is uiteraard niet gezegd dat Luther geannexeerd kan worden voor ons gelijk. Maar wel dat er altijd een beeld is, en dat we altijd met een bril op de archieven in gaan. Het bewustzijn daarvan is een vereiste om zo dicht mogelijk bij het verleden zelf te komen, dat ons altijd weer onder vuur mag nemen! Laten we zo goed mogelijk kijken. Ik doe dat aan de hand van Heiko Oberman. In mijn oog zit hij het dichtst bij Luther zelf, van alle Lutherbeelden die ik ken. Hij was zelf lutheraan en schreef zelfs een boek over Luther en het antisemitisme. Dat boek liegt er niet om, maar is genuanceerder als het recente proefschrift van Süß dat geen spaan van Luther heel laat. Oberman zegt aan het eind van zijn boek dat hij lutheraan blijft, maar ten aanzien van Luthers antisemitisme zegt hij: 'Bruder Martin, hier hasst du geirrt'.

Laten we kijken naar Oberman's Lutherbeeld, zoals dat naar voren komt in het boek *Luther. Mens tussen God en duivel*.

2. Oberman's Lutherbeeld

Oberman benadert Luther vanuit zijn context, dat is de middeleeuwse wereld. Hij stelt dat je Luther alleen zo kan begrijpen. Hij geeft een paar aspecten van deze context:

2.1. Er was een hervormingsgerichtheid waar Luther bij aansloot

Luther werd op 10 november 1483 geboren ter Eisleben in het graafschap Mansfeld. Een jaar na de geboorte trokken de Luders naar Mansfeld nabij Eisleben. Zijn vader werkte in de mijnindustrie en was niet onwelvend. Zijn moeder Hanna Lindemann was dochter van een vooraanstaande burgerfamilie te Eisenach. In het spoor van deze familietraditie kon Maarten een opleiding gaan volgen. In Eisenach ging hij bij een vriend van haar familie in de kost en volgde ervan 1498 tot 1501 de Latijnse school.

Hier maakte hij kennis met de Moderne Devotie – een beweging die via Johannes Gerson invloed kreeg te Maagdenburg. Luther eerde Gerson als de 'Doctor trooster' en las stichtelijke werken van Gerald Zerbolt van Zutphen en Johannus Maubrunus (met name diens *Rosetum*, een stichtelijk-meditatief boek. Van 1501 tot 1505 studeerde Luther aan de artes-faculteit van de Universiteit van Erfurt. Vanaf 1505 studeerde hij aldaar aan de rechtenfaculteit.

Terugkerend uit Erfurt kwam hij in 1505 in een onweer terecht waardoor hij zijn beschermheilige Anna aanriep en de belofte deed om in het klooster te treden.

Reeds in zijn jeugd maakte hij kortom kennis met de hervormingsbeweging in de RKK.

Juist binnen deze traditie moet je Luther plaatsen. Reeds hier was een kritiek op de aflaat zichtbaar, bv. bij Von Staupitz die de overste van de Augustijner orde was.

We staan nader stil bij de aflaat. Een nuancering van ons zeer negatieve refo-beeld is op zijn plaats! Hebben we zelf niet ook aflaat? Als we in vissersdorpen ruig leven maar met biddag 3 ton ophalen, is dat dan stiekem niet een beetje een aflaat?! Er was in de vroege Kerk reeds de openbare

boetedoening. Iemand biechtte zijn zonden op. De Kerk wees op de vergeving van Christus. Soms legde zij een penitentie op, dat is psychologisch heel wijs: je kan dan je schuldgevoel omzetten in een daad. In de elfde eeuw ontstond de individuele biecht. Luther en Calvijn waren hier nooit op tegen! In zijn zuivere vorm viert de priester met de biechteling de vergeving. Hij wijst dan ook altijd op Christus of op het kruis. Niet hij vergeeft maar hij wijst op Christus' vergeving. Het is gewoon heel gezond als we een biechtvader of – moeder of – vriend(in) hebben. De hele psychologie is in wezen de seculiere vervanger hiervan! De biecht kom makkelijk scheefgroeien: misbruik, macht etc. In de late Middeleeuwen kwam dit steeds meer voor. Leo X in de 16^e eeuw maakte er een handel van: hij had geld nodig voor zijn dure banketten en voor de St. Pieter en in dat licht kwam de aflaat (met Tetzels als belangrijkste man van de aflaat).

Ik geef hier nog wat aanvullende zaken voor wie het interesseert (dit hebben we niet op de middag zelf besproken omdat het wat technisch is):

In Erfurt was, net als aan alle universiteiten van Europa, Aristoteles de grootste autoriteit. Ruim twee jaar werd diens logica, ethiek en metafysica door Luther intensief bestudeerd. Luther was op zijn eenentwintigste jaar magister artium ofwel meester van de zeven vrije vakken zoals logica en rethorica. Toonaangevende figuren te Erfurt waren Jodokus Trutfetter en Bartholomeüs Arnoldi, erkende autoriteiten die te boek stonden als nominalisten en die de studenten met Aristoteles zelf lieten kennismaken in plaats van met de gebruikelijke commentaren. Erfurt was al in 1392 gesticht en hoorde met Oxford, Praag, Wenen, Heidelberg en Keulen tot de oudste universiteiten van Europa. De artesfaculteit van Erfurt had een heel eigen gezicht. Hier was een kritische houding jegens de *via antiqua* ofwel de scholastieke traditie van de vroege en hoge Middeleeuwen en men stond open voor de *via moderna* van Ockham. Ockham had in ballingschap te München geleefd en was daar ook overleden. Hij oefende aldus een directe invloed uit op de Duitse wereld en met name sinds 1450 kreeg het nominalisme hier vaste voet aan de grond. Naast Ockham kunnen Gregorius van Rimini en Pierre d'Ailly als invloedrijke gestalten worden genoemd *via moderna*. Marsilius van Inghen had grote invloed te Heidelberg en Gabriël Biel in Tübingen: deze laatste werd gezien als 'een tweede William van Ockham'¹.

De theologische faculteit was minder modern al stond zij zeker kritisch tegenover de *via antiqua*. Men was hier geschokt vanwege de veroordeling van de eigen eminente theoloog Johannes von Wesel, vanwege zijn kritiek op aflaat en op het nalaten van het gebruik van de wijn bij de eucharistie. In de theologie diende de Bijbel vooraf te gaan ten opzichte van de Kerk, zoals in de wetenschap de werkelijkheid zelf vooraf diende te gaan aan de klassieke auteurs.

Dit nominalisme had op Luther grote invloed. Hij zag zich als leerling van Ockham: 'Mijn leraar Ockham was de grootste dialecticus'². Toen hij door Keulen en Leuven in 1520 werd veroordeeld, antwoordde hij geheel in nominalistische geest: 'Ik verlang geen autoriteiten, maar argumenten. Daarom bestrijd ik zelfs mijn eigen school van volgelingen van Ockham die ik volledig in mij opgezogen heb'³. Dit laatste betrof met name Ockhams leer van de genade en de rechtvaardiging. In 1505 trad hij in in het klooster van de Augustijnen. Het zoeken naar een genadige God behoorde in de kloosterwereld tot de vanzelfsprekendheden en was niet een privé-heilshonger van Luther. Wellicht dat het juist het nominalisme met zijn sterke accent op Gods moeilijk kenbare en zelfs grillige wil was waardoor Luther zo twijfelde aan de heilszekerheid, aldus Oberman. Dit vind ik zelf ook een betere verklaring dan dat men in de kloosters de genade wilde verdienen. In het klooster ging je volgens mij als je de genade al bezat, de kloosterwereld is een vorm van heiligmaking, niet van bekering!

De Augustijnen stonden onder invloed van de innerlijke hervormingsbeweging van late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Vanaf de elfde eeuw was er in Europa her en der een streven naar hervorming, met een sterk accent op de evangelische armoede en de terugkeer tot de

---

¹ H. Oberman, *a.w.*, 120.

² H. Oberman, *a.w.*, 122.

³ H. Oberman, *a.w.*, 122.

leefwijze van Christus. In 1319 veroordeelde paus Johannes XXII de armoedebeweging. Zelfs binnen de Fransiscaanse wereld lukte het niet om de Kerk de soberheid en eenvoud te doen hervinden. Tegelijk waren het juist de Franciscanen die in 1314 paus Clemens V 'onfeilbaar' noemden - een novum dat pas het op het eerste Vaticaans concilie in 1870 tot dogma werd verheven. De verwachting van de Fransiscaan Petrus Johannes Olivi (+ 1298) was dat de monniken de dragers van de vernieuwing van en binnen de kerk zouden zijn. Deze is mislukt vanwege de groeiende kritiek op de kloosters zelf. Vandaar dat vanuit meerdere orden de beweging van de *congregatio reformata* opkomt, een reform-kloosterbeweging die de oude regel der armoede strikt wil 'observeren'. De vivaris-generaal van de Duitse Augustijnen maakte deel uit van deze beweging der observantenreformatie⁴. De bredere kring van kritiek en verzet werd gevormd door Wycliff en Hus, die beiden in 1415 op het Concilie van Constanz werden veroordeeld. Zij onderscheidden tussen 'de kerk van de prelaten' en 'de kerk van het geloof'.

Binnen deze brede context streefden ook de Augustijnen naar binnenkerkelijke hervorming. Ze preekten en deden pastoraat onder de stadbewoners. Johannes von Staupitz was hier de prior van de congregatie. In 1507 werd Luther tot priester gewijd. Vanaf 1507 ging hij tevens theologie studeren en leerde zo het handboek dogmatiek van Gabriel Biel over de *Sententiën* van Petrus Lombardus kennen. Von Staupitz reip hem rond 1507 en 1508 naar Wittenberg om colleges over de ethiek van Aristoteles te gaan geven.

Von Staupitz maakte zich hard voor de strikte observantie van de armoede en voor een daadwerkelijke hervorming. Dit alles leidde echter tot een conflict, wat er weer toe leidde dat Luther samen met een andere monnik in 1511 naar Rome moest gaan ter bespreking van dit conflict. Hier beklom hij de Pilatustrappen hier hoorde hij, aldus zijn zoon Paul in 1582, de woorden 'de rechtvaardige zal uit het geloof leven'. Ze verloren de zaak en keerden onverrichter zake terug naar huis. Luther stond zeer positief tegenover Von Staupitz. Hij waardeerde later met name ook diens *Büchlein über die Prädestination* uit 1517 over de verkiezing en rechtvaardiging van gelovigen (ontstaan uit adventspreken). Luther en Staupitz zochten een notie van de vergeving der zonden die vast was en verankerd in Christus. Beiden lazen het boek *Himmlische Fundgrube* van hun ordebroeder uit Erfurt, Johannes von Paltz (1490) met instemming. Dit boek beleefde twintig drukken in dertig jaar. Luther was tevens zeer positief over Johannes Tauler en zijn *Theologia Deutsch* (in 1516 onvolledig en in 1518 volledig uitgegeven). Voor Luther was het niet zozeer een mystiek boek als wel een zuivere, doorleefde theologie. In 1512 promoveerde Luther tot doctor in de theologie en ging de *Lectura in Biblia* te Wittenberg doen.

2.2. Luther wilde katholiek zijn

Luther zien wij vaak als de beginner van de Reformatie, maar hij staat in wezen in een hele oude traditie: de katholieke lijn van de Kerk: alle eeuwen door is die er geweest en is er ook een strijd geweest tussen verval door de macht of de rijkdom en ommekeer of herstel of zuivering van de Kerk: denk aan Bernardus van Clairvaux die tegen de te rijke kerken protesteerde en nieuwe soberheid voorstond, of de armenorden, etc.

Het was ook niet zo dat de Schrift niet meer gelezen werd, die was zeker te lezen, maar de traditie had haar te zeer overwoekerd. Luthers *Lectura in Biblia* deed hem de Schrift herontdekken als Bron die niet via de Kerk maar direct toegankelijk is. Hij las Paulus en Augustinus – die beiden grote autoriteiten waren in de Middeleeuwen (Luther als Augustinus al in 1509, getuige zijn aantekeningen in de, in het klooster te Erfurt aanwezige Augustinusuitgave *Aureli Augustini opuscula plurima* uit 1499. Hij las hen echter in een nieuw licht: als Bijbeluitlegger. In dit spoor herontdekte hij de genade en de gerechtigheid Gods als geschenk in plaats van als door boetedoening te verwerven gave.

---

⁴ H. Oberman, *a.w.*, 60.

In ditzelfde licht ging hij zich afzetten tegen Aristoteles. In 1517 was zijn strijdkreet: 'contra Modernos, contra Aristotelem'⁵.

Tussen november 1515 en september 1516 verklaarde hij de Romeinenbrief en klonken daar de woorden 'ergo sola gratia iustificat', waarbij de genade *sola fide* gegrepen wordt in vertrouwen op het *sola Scriptura*.

Luthers bronnen waren tegelijkertijd wel degelijk de bijbelverklaringen van de kerkvaders en de middeleeuwse auteurs. De Vulgaat bleef gedurende zijn gehele leven het uitgangspunt van de exegeese, ook al las hij de Schrift ook in de oorspronkelijke talen.

Alle theologie moet Bijbelse theologie zijn. In dat licht zag Luther Melanchtons *Loci communes* als hoogste theologie. Het gaat er om dat de Schrift wordt verstaan 'zonder de haar wezensvreemde duiding vanuit de Griekse filosofie'⁶. Luther was niet tegen logica en rede in het algemeen maar wel tegen Aristoteles als het allesomvattende perspectief van de uitleg van de Schrift. Het nominalisme heeft hem de middelen hiertoe gegeven, hoewel hij uiteindelijk achter dit nominalisme langs bij de Schrift zelf komt. 'Oberman spreekt hier van een 'hervormde via moderna'⁷.

Basis van dit alles is het Woord. 'De kerk is schepping van het Woord, het Woord echter niet de schepping van de kerk'⁸. Dit betekent niet dat de Schrift sacrosanct is of zelfevident. Zij heeft een centrum en dat is Christus. 'Was Christum treibet' is het uitgangspunt van de exegeese⁹. In de Middeleeuwen was dit niet anders; de uitleg was toen echter ingebed in de Kerk en Luther wilde achter de Kerk langs naar de Bron zelf.

Luther hield hierbij wel vast aan de traditie van de Kerk waar zij in zijn ogen Bijbels was. Hij kende groot gezag toe aan de vier oudste concilies van de kerk. Vele middeleeuwse concilies dwaalden of spraken elkaar tegen, zo het vijfde Lateraans Concilie (1512-1517) het Concilie van Constanz (een eeuw eerder) tegensprak en het Concilie van Bazel zelfs ongeldig verklaarde. Daarnaast erkende hij het oude hermeneutische beginsel van de viervoudige uitleg van de Schrift. Hij erkende niet het primaat van Rome maar zag Jeruzalem als het centrum van de Kerk. Hij deed deze ontdekking door zijn lectuur in 1519 van Rufinus' Latijnse vertaling van Eusebius' *Kerkgeschiedenis*. Het ging aldus om de zuivere manier van teruggaan naar de bronnen. Hiermee wilde Luther ook een dam opwerpen tegen een al te persoonlijke lezing van het Woord, waardoor de deur naar nieuwe scheuringen wijd open zou komen te staan.

Als we in de spiegel kijken zijn we dan nog wel echt katholiek? Lijden we nog wel aan de breuk van Sion in dezen? In het gesprek komt naar voren dat het ver weg is en dat we meer lijden aan bv. de scheuringen van vandaag tussen protestanten dan aan deze breuk. De Rk heeft hier een sterk argument liggen: als je eenmaal begint met een afscheiding dan krijg je een repeterende breuk; zij acht dit in strijd met het enen lichaam van Christus. In wezen is dat ook zo, dat moeten we ons wel aantrekken. Niet om details uiteen gaan, maar alleen als geldt 'hier sta ik, ik kan niet anders': maar wanneer is dat? Wanneer ga je uit je kerk naar een andere? Zijn we niet te hard, te fel allemaal, te rationeel ook? Ergens is er ook een eenheid in alle verschil, van wie Zijn verschijning hebben liefgehad? Er mag ook verschil zijn, dat geeft veelkleurigheid: Afrika is anders dan wij. Misschien zijn er ook waardevolle zaken overboord gegooit, zoals de symboliek, de oude kerkmuziek etc.

2.3. Luther sloot aan bij de middeleeuwse eschatologie

Ik voeg dit derde element toe, we kwamen er niet aan toe, maar ik doe het erbij voor de liefhebber! (Ik had nog een vierde aspect maar dat schrap ik hier, dat komt later dit jaar nog aan de orde).

---

⁵ Oberman, *a.w.*, 159.

⁶ Oberman, *a.w.*, 169.

⁷ Oberman, *a.w.*, 170.

⁸ Oberman, *a.w.*, 172.

⁹ Oberman, *a.w.*, 173.

Luther sloot met zijn visie op Gods wil en het menselijk handelen in bredere zin aan bij de geschiedvisie van Augustinus, waarbij het duizendjarig rijk de gestalte was van de Kerk in de wereld: *civitas permixta*. De duizend jaar zijn de tijd tussen de komst en de wederkomst van Christus, waarin de Satan rond gaat als een briesende leeuw. Luther zag drie fasen van satanische versterking in de Kerk. De eerste was de tijd van de demonie van buitenaf zoals ten tijde van de vervolgingen onder het Romeinse rijk. De tweede fase betrof die van de dwaalleraren binnen de Kerk – waar tegenover zich een lijn van Augustinus tot Bernardus als tegenwicht vormde. De derde fase was die van de eigen tijd waarin de Kerk geperverteerd was. Luther zag zichzelf in dit licht niet als hervormer van de Kerk maar als een profeet van de eindtijd. Hij verwachtte niet dat de Kerk er nog lang zou zijn want Christus' tweede komst was aanstaande. In dit licht is hij een echte middeleeuwer. Luther verwachtte dat de duivel in dit einde der tijden wild om zich heen zal slaan en dat dan het einde zal zijn.

Luther spoorde daar tegenover aan tot boete in plaats van aflaat. Kritiek op de aflaat was er als in 1452, toen de augustijn Gottschalk Hollen zei dat boete beter is dan aflaat en Luther sloot zich bij deze gedachte aan. Luther verbeterde in eigen oog de kerk, zag zich niet expliciet als reformator ook al kende hij wel het woord '*reformatio*' in de betekenis van 'verbetering van de wereld'.

Luther bestreed vooral de Dominicaner monnik Tetzl en de aflaatinstructie van zijn aartsbisschop, kardinaal Albrecht van Mainz, die weer is gebaseerd op de aflaatbul van paus Leo X. Luther verdedigde zich op gezag van de Schrift, de kerkelijke traditie en het kerkrecht en op het gezond verstand. Op grond hiervan wees Luther de *Dialoog over de macht van de paus* die de dominicaan Silvester Mazzolini, drie dagen na de publicatie van de 95 stellingen in 1517, schreef tegen Luther, met kracht af. Luther werd in totaal drie keer geëxcommuniceerd, in 1517, 1518 en 1520. In 1518 spitste de zaak zich toe op een conflict tussen Luther en een hoogleraar uit Ingolstadt, Johannes Eck. Luther werd veroordeeld en Cajetan schreef aan de paus dat hij Luther ofwel naar Rome zou zenden ofwel zou verbannen, maar Frederik de Wijze beschermde Luther, hoewel hij vroom katholiek was – hij had vele relikwieën in de slotkerk van Wittenberg - en pas op zijn sterfbed getuigenis aflegde van het nieuwe geloof; op 11 mei 1525 hield Luther de begrafenispreek.

In 1519 stierf Maximiliaan I en dit veranderde fundamenteel de politieke situatie. In het machtsvacuüm kregen de keurvorsten meer macht. Kleinzoon Karel I volgde hem op en werd als Karel V koning van Duitsland om in 1520 gekroond te worden tot Rooms keizer. Hiermee dreigde Duitsland op te gaan in een nieuw Romeins rijk. Daartegen riep de Derde Rijksdag van Neurenberg in 1524 een nationaal concilie samen: hier ontstond eenzelfde 'los-van-Rome' beweging als in Frankrijk en Engeland, zij het dat deze beweging mislukte omdat Karel het concilie verbood. Hij hield nog vast aan de middeleeuwse droom van een christelijk, rooms keizerrijk. 'Het is de godsdienstpolitiek van de keizer geweest, geheel tegen zijn bedoeling in, die er toe bijgedragen heeft dat de krachten die Luther heeft opgeroepen, daadwerkelijk een ingrijpende verandering konden bewerkstelligen in theologie, kerk en maatschappij'¹⁰.

In het voorjaar van 1521 werd Luther opgeroepen om voor de rijksdag te verschijnen in Worms en om daar verantwoording af te leggen over zijn geloofsstandpunten, met belofte van Karel V zelf voor een vrijgeleide. Op 17 april kwam Luther in monnikspij hierheen. De keizer, 21 jaar oud, luisterde naar Luther. De keizer was geschokt; wanneer ieder naar eigen inzicht de Schrift zou interpreteren, zou de maatschappij ondermijnd worden. De keizer stelde in een brief, in het Frans gesteld, dat hij vanaf nu de ketter Luther met alle macht zou bestrijden. Vanaf 15 april kreeg Luther 21 dagen om zich in veiligheid te brengen, zijn aanhangers zouden worden neergeslagen en zijn boeken uit de herinnering worden gewist. Op de terugweg werd Luther door een groep gemaskerde ruiters ontvoerd op bevel van de keurvorst, en naar de Wartburg gevoerd. Hier schreef Luther verder tegen de paus en maakte hij zijn *Verdeutschung der heiligen Schrift*. In 1522 kwam het Nieuwe Testament uit, en de oplage was in drie maanden uitverkocht.

---

¹⁰ H. Oberman, *a.w.*, 39.

Het begon in Duitsland te broeien. Een opstand brak uit onder de wevers en arbeiders onder leiding van Thomas Münzer in Zwickau. De opstand werd met geweld neergeslagen, 130.000 boeren werden hierbij afgeslacht.

Luther keerde terug naar Wittenberg – ondanks grote risico's – en hervatte zijn werk als priester en hoogleraar. De boekdrukkunst deed zijn ideeën snel verbreiden. Hij probeerde in de chaos orde te herstellen, wees de boerenopstand af, bleef middeleeuwer op het punt van wetenschap en handel. Zeer sterk leefde de notie van het einde der tijden. Voor februari 1524 voorspelden astronomen een bijzondere conjunctie van de sterren, hetgeen leidde tot 160 publicaties in de periode 1519 –1524: er zou een tweede zondvloed aankomen. Volgens Johann Carion zou in 1525 het einde der tijden een feit zijn. De boerenopstanden van 1525 moeten ook in dat licht worden gezien: het zijn apocalyptische gestalten.

Thomas Münzer was één van de inspiratoren van de opstand. De boeren brachten legers tot wel 30.000 man op de been, en vielen kloosters, kerken en steden aan, hetgeen tot een bloedbad leidde. Luther schreef in 1525 tegen hen het geschrift *Wider die Mordischen und Reuberischen Totten der Bawren*. Frederik de Wijze stierf gedurende de opstand; zijn opvolgers sloegen de opstand genadeloos neer en tienduizenden mensen werden gedood of verminkt. Tijdens de opstanden zijn ongeveer 130.000 boeren omgekomen en Münzer zelf werd op 27 mei 1527 onthoofd. Na de oorlog was het niet afgelopen met de ideeën van Münzer en anderen. De wederdopers waren vrome mensen die vol argwaan waren jegens de overheid. Velen waren lijdzaam onder het geweld, maar sommigen zagen voor zichzelf een rol als voorhoede van het komende Godsrijk. Met name speelde dit in de stad Münster, met de kapelaan Bernt Rothmann, die voorspelde dat over twee jaar het duizendjarig rijk zou aanbreken en dat daarom de christenen in de stad dienden te gaan leven als in de tijd van de vroege kerk: in gemeenschap van goederen. Er ontstond een trek naar deze stad. In dit spoor kwam Jan Beuckelszoon naar de stad. Samen met één van de leiders in de stad, Knippeldollinck, wist hij een enorme religieuze opleving teweeg te brengen. Later kwam ook Jan Matthys hierheen. De stad werd in meerderheid dopers en het stadsbestuur werd door dopers geleid. Men wilde een nieuw Jeruzalem stichten.

De houding tegenover de protestanten en katholieken in de stad werd steeds vijandiger. Allen die zich niet bekeerden tot het dopers radicalisme werden uit de stad gejaagd. De katholieke bisschop begon daarop een leger te organiseren om de orde te herstellen. Alle bezit werd onteigend. Men vreesde dat de opstand zich uit zou breiden over heel Duitsland. Katholieken en protestanten vonden elkaar in hun vrees voor de dopers. Ondertussen ontstonden Dantoniaanse toestanden: voor het minste of geringste werden mensen geëxecuteerd. Een ware terreur ontstond. Beuckelszoon liep naakt door de stad, propageerde polygamie en zij die daartegen protesteerden werden ter dood gebracht. Zelf had hij een harem van vijftien vrouwen. Zelfs op ruzie tussen deze vrouwen stond de doodstraf, die in meerdere gevallen ook werd uitgevoerd. Beuckelszoon liet zich uitroepen tot koning, nadat hij in 1534 zeer effectief de troepen buiten de stad een nederlaag had toegebracht. Hij was koning van het nieuwe Jeruzalem. De reactie tegen hem werd echter steeds sterker en een opstand van wederdopers in Amsterdam werd keihard neergeslagen. Meer en meer troepen trokken zich samen rondom Münster. De stad werd uitgehongerd. In 1535 werd de stad binnengedrongen. Tot de laatste man werden ze gedood. Beuckelszoon en Knipperdollinck werden gemarteld en uiteindelijk vermoord en in kooien werden hun lijken aan de kerktoren opgehangen en tentoongesteld. Hiermee was aan de opstand een einde gekomen.

Luther streefde naar een hervorming van de Kerk, niet naar een volksofstand. Het ging hem om een innerlijke hervorming. Luther leerde in 1520 het geschrift van Ulrich von Hutten kennen over de schenking van Constantijn en was diep geschokt dat de hele claim van de paus op het avondland op een leugen berustte. In een geschrift *Epitoma responsionis ad Lutherum* wordt hij in datzelfde jaar aangevallen en werd de Kerk met de paus als hoofd geplaatst tegenover Luther. Luther was ontzet en schreef als reactie *An den christlichen Adel deutscher nation*, waarin het Duitse rijk te hulp werd geroepen tegen Rome. De voorvechter van de nationale beweging Ulrich von Hutten gebruikte dit in zijn strijd tegen Rome maar Luther wilde er geen nationale strijd van maken en hij wees zowel de

ridders als de boeren af in hun nationale dan wel sociale verzet. Duitsland zal niet door wapens maar door het geloof bevrijd worden in dit einde der tijden.

Luther voerde tevens strijd over en met de Joden in het Duitsland van zijn dagen. In zijn jonge jaren schreef hij het opmerkelijke boek *Dass Jesus Christus ein geborener Jude sei* (1523). Dit boek was een reactie op beschuldiging van *Judaïsmus*, een algemene beschuldigingstactiek tegen ketters om ze zwart te maken. Luther verweerde zich hiertegen en gaf een pleidooi voor jodenzending, wellicht was dit boek ook een gevolg van het debat dat Luther met een rabbijn voerde, waardoor deze rabbijn christen werd. 'Ik hoop dat wanneer men de Joden vriendelijk behandelt en hen nauwkeurig uit de heilige Schrift onderwijst, er dan vele van hen goede christenen zullen worden'¹¹. Hij werd echter teleurgesteld doordat de Joden niet deden wat hij hoopte; zijn teleurstelling sloeg al snel om in woede.

In 1538 schreef hij het geschrift *Wider die Sabbather an einen guten Freund*, dat tegen christenen die sabbat vierten ingaat. Hier spreekt hij over 'de joden die met hun gif en leer infiltreren'¹².

Vootst schreef hij in 1543 *Von den Juden und ihre Lügen*. Luthers argument was dat als de Joden al 1500 jaar ballingen zijn, dit een bewijs is voor hun verwerping. Hij eindigde zijn boek met zeven aanbevelingen:

'Ten eerste moet men hun synagogen of scholen in brand steken en wat niet wil branden, moet men met aarde overdekken, zodat geen mens er een steen of een sintel meer van ziet, voor eeuwig niet (...).

Ten tweede ook hun huizen afbreken en verwoesten ...

Ten derde moet men hun al hun gebedenboeken en Talmoedleerboeken afnemen, waarin de genoemde afgoderij, leugens, vervloeking en laster geleerd worden ...

Ten vierde moet men hun rabbijnen op straffe van de dood verbieden voortaan nog te onderwijzen ...

Ten vijfde moet men de Joden het vrijgeleide geheel ontzeggen en hun een straatverbod geven ...

Ten zesde moet men hun het woekeren verbieden, dat hun ook door Mozes verboden is ...

Ten zevende moet men de jonge, sterke Joden en Jodinnen dorsvlegels, bijlen, houwelen, schoppen, spinrokkens en spinnewielen ter hand stellen en hen hun brood laten verdienen in het zweet huns aanschijns, zoals het de kinderen van Adam opgelegd is ... '¹³.

Volgens sommigen had deze harde toon ook te maken met de vele ziekten en kwalen die Luther had. Hoe dan ook, op 18 februari 1546 stierf Luther te Eisleben.

Na 1525 groeide de aanhang van de reformatie gestaag. In Duitsland gingen hele provincies als Oost-Friesland, Silezië, Sleeswijk en Holstein en steden als Augsburg, Straatsburg, Hamburg en Bremen en vele vorsten ertoe over. In Zwitserland werd Zwingli en in Genève werd Calvijn de leidende figuur. Het protestantisme kon zich mede zo snel verbreiden vanwege de dreiging van de Ottomanen, die Hongarije binnentrokken, Boeda plunderden en de beroemde bibliotheek in brand staken en het land tiranniseerden en voorts richting Wenen trokken, waarbij koning Ferdinand de stad met succes wist te verdedigen en de Turken wegtrokken. Karel V had al zijn aandacht nodig om zich tegen dit gevaar uit het Oosten steeds weer te weer te stellen. De *protestatio* uit 1529 op de rijksdag in Spiers – hier danken de protestanten hun naam aan! - gaf de christenen in Duitsland staatsrechtelijke erkenning en vrijheid. In 1530 riep Karel V een Rijksdag in Augsburg bijeen; de protestanten lazen daar een geloofsbelijdenis voor die sindsdien en tot heden voor de lutheranen zou gelden als hun Augsburgse confessie. Dit leidde ertoe dat de katholieke vorsten pogingen ondernamen om de protestanten aan te vallen, maar weer dreigde gevaar vanuit het oosten, nu van de Ottomaanse sultan Süleyman en

---

¹¹ Geciteerd in: René Süß, *Luthers theologisch testament Over de Joden en hun leugens. Inleiding, vertaling, commentaar*, Amsterdam, 2006, 79.

¹² Geciteerd in: René Süß, *a.w.*, 93.

¹³ Geciteerd in: René Süß, *a.w.*, 475 - 478

alle aandacht werd hierdoor opgeëist: een groot leger van allerlei nationaliteiten werd georganiseerd in Wenen.

Dit alles gaf de protestanten ademruimte: de eredienst kreeg vaste vorm, de Augsburgse confessie en een nieuwe, door Melanchthon geschreven catechismus werden leidende geschriften, de kerk werd evangelisch genoemd en tegelijk leefden elementen uit de katholieke liturgie leefden voort, zoals het altaar, het kruis, de kaarsen en de toga; nieuw was de preek in de volkstaal en de preekstoel was de nieuwe kerktoren vanwaar de kerk gewezen werd op de weg naar Kanaän. De gemeente zelf kreeg een hoofdrol in het zingen, met name van de psalmen.

3. De legitimiteit van de Reformatie

Naar mijn idee heeft Oberman een beeld van Luther geschetst dat zeer dicht bij de bronnen zit, dat empathisch is zonder kritiekloos te zijn en dat vanuit de tijdscontext van Luther is opgebouwd. Voor mij is dit een goed en bruikbaar Lutherbeeld. We leren Luther zo kennen als een echt levend mensenkind met fouten en gebreken, waar God doorheen hem gebruiken wil als een instrument in Zijn hand om de Kerk te hervormen.

Er was een brede hervormingsbeweging binnen de Kerk van Rome. Helaas is deze niet van binnen uit gelukt. Luther is buiten de kerk gezet en dat dwong hem om gescheiden verder te gaan. Toch mag ons dit nooit er toe bewegen om dit maar te aanvaarden zonder pijn of heimwee. We zijn onze kerkgenoten die vele eeuwen met ons meereisden, kwijt geraakt aan deze breuk. Wie lijdt daar nog aan? Zijn we nog gericht op het gesprek met hen. Daarin mogen de verschillen genoemd worden. Rome mag er op gewezen worden dat er heel veel onrecht is geschied jegens al de martelaren en anderen die in gewetensnood kwamen. Maar wij moeten ook zien dat Rome zelf ook in beweging is en dat het nogal wat uitmaakt met wie je spreekt als je met een rooms-katholiek spreekt.

Laten we hier in de spiegel kijken: wie zijn wij vandaag in het licht van de catholica. Ik sluit dan graag aan bij de hervormde hoogleraar Van Ruler: 'De reformatie is een moment in de traditie van de catholica'. Laten we ons steeds de vraag stellen: zijn wij vandaag katholiek, zoals de reformatie katholiek wilde zijn?

De tweede middag (5 april 2017): Johannes Calvijn

Opening

Joh, 12: 20 – 25

Calvijn, Gulden boekje voor het christelijk leven, in: Een leeskamer in het Grote Huis, p.160.

Inleiding

We gaan ons nu richten op Calvijn. Hij heeft een immense invloed gehad op de Reformatie in ons land. We kijken eerst naar onze eigen Calvijnbeelden (paragraaf 1) en daarna kijken we naar het Calvijnbeeld van McGrath (paragraaf 2). Hierbij kijken we eerst naar Calvijns jeugd en opvoeding / onderwijs (2.1.) en daarna naar Calvijns omslag naar de Reformatie (2.2.) en naar zijn legitimatie van de Reformatie (2.3.) en tenslotte naar Calvijns visie (2.4.) en de Conclusie.

1. Onze beelden van Calvijn

In ons gesprek over onze beelden komen we al gauw op het portret van Calvijn. Dat is een portret van een vrij slanke, magere man met een ernstige blik, heel anders dan Luthers portret. Hij is rationeler, bedaagder en beheerster, dat is voor de een positiever dan het grillige dat Luther had. Bij Calvijn geen heftige scheldkanonnades over zijn opponenten. Sommigen van ons laten zich in dat opzicht van zijn beheerstheid meer aanspreken door Calvijn dan door Luther, anderen vinden Luther weer levendiger, meer zoals David: met hoogten en diepten. Over Luther kun je op school ook mooiere verhalen vertellen, zijn leven is vol van spannende verhalen zoals de onweerservaring en de rijksgedraging, hoewel de vlucht van Calvijn in de mand over de stadsmuur ook weer spannend is om te vertellen.

We krijgen een gesprek over ons land. Calvijn heeft ons veel meer dan Luther beïnvloed. Maar wat zegt Calvijn nu zelf en wat zeggen wij dat hij zegt? Altijd wordt hij aangehaald als het einde van alle tegenspraak: Calvijn zei .... Punt. Ongeveer zoals de paus dat ook had: Rome sprak en de kous is af (Roma locuta, causa finita). Antoine Bodar zei op de Calvijnherdenking in het Calvijnjaar: wij hebben één dag voor een heilige, jullie een heel jaar! We gaan hier op door. Er is blijkbaar altijd een bril waardoor we iemand lezen. We zeggen dat Calvijn zei wat we zelf zeggen maar is dit zo? Was hij hetzelfde in denken over geloof en uitverkiezing etc. als wij? Van het grootste belang is hier dat we ons realiseren dat we altijd vanuit een bril of horizon of denkraam lezen. Dat zit heel diep in onze jeugd al verankerd. Heel moeilijk is het om daar achter langs te komen en blanco te lezen. Soms moeten we dan eerst hele lagen aangroei van de scheepswand schrapen om weer bij Calvijn zelf te komen, zoals hij dat deed met Rome om weer bij het Woord te komen. Het is fundamenteel dat we ons om te beginnen bewust zijn dat we een denkraam hebben en dat er niet een kleurloze glasplaat tussen ons en Calvijn zit. Misschien spelen zich hier onze gevechten rond genade, bekering etc. af. Sowieso is Calvijn en is de reformatie ook al grijpt ze terug op eht Woord zelf niet één op één hetzelfde als het Woord, maar een visie, een bril op dat Woord.

Ikzelf heb heel oude beelden van Calvijn. Ik zal op de Johannes Calvijnschool te Sliedrecht. Daar hing het portret an Calvijn. Ik vond hem streng en hij had scherpe trekken. We hoorden over zijn vlucht in een mand over de stadsmuur naar Bazel. Dat was het meest avontuurlijke, verder waren er niet zoveel van dergelijke verhalen. In de kerk werd hij het meest van alle auteurs geciteerd: 'Calvijn zei ...' is een soort standaardclausule geworden. Hij heeft heel sterk iets van de autoriteit voor mij gekregen in die tijd.

In mijn wilde jaren moest ik niets van hem hebben. Ik vond hem zuur en hard. Met name zijn predestinatie-leer. Ergens eind middelbare school ging dit beeld genuanceerder worden. Ik kocht een Insitutie, een grote band met voorwoord van A. Kuyper. Massieve, stevige taal vond ik dat . Maar ik mocht hem voor Frans lezen en ik las de Franse Insitutitie, 100 blz. gold als één boek van de lijst met

15 titels. Mij trof dat dit veelmeer 'légier' ofwel 'lichtvoetig' was dan Kuypers Nederlands. Voor het eerst kreeg ik de gedachte: hebben wij van Calvijn misschien iemand gemaakt die hij niet is? Laten we daar naar kijken aan de hand van een fris beeld van Calvijn zoals McGrath dat geeft.

2. Het Calvijnbeeld van McGrath

Alisdar McGrath schreef zijn boek *Johannes Calvijn* in 1990¹⁴. Dit boek bevat een Calvijnbeeld, zoals elk boek een beeld scheidt. Elk beeld zegt iets over het verleden dat het beschrijft en over de schrijver van dat beeld. Er is nooit een totaal transparante glasplaat tussen beeld en verleden! McGrath staat in een brede anglicaanse traditie, hij plaatst hem vooral binnen het klimaat van zijn tijd.

2.1. Jeugd en opvoeding / onderwijs

In Frankrijk had Frans I in 1515 zijn overwinning op de paus behaald waardoor Frankrijk in een betrekkelijk onafhankelijke positie ten opzichte van de paus verkeerde. Hier was reeds vroeg een beweging van 'évangiles' en Bijbelse humanisten zoals Lefèvre d'Étaples opgebloeid. Zij zocht naar een nieuwe eenvoud van het Evangelie in de Kerk. Door de theologische faculteit van Parijs werd reeds in 1518 geprotesteerd tegen de aflat. Het giste aan deze universiteit van de nieuwe ideeën. Er was een zekere richtingloosheid ontstaan die samenging met de gezagscrisis van de Kerk. Ook in Noyon, de geboorteplaats van Calvijn, speelde deze crisis.

Binnen deze context werd Calvijn te Noyon geboren op 10 juli 1509. Hij was de tweede zoon van Gérard Cauvin en heette Jehan Cauvin ofwel – gelatiniseerd - Johannes Calvinus.

Van zijn jeugd is weinig bekend omdat hij zelf veel minder autobiografisch was dan Luther. Volgens een register van het kapittel van Noyon werd Calvijn door zijn vader weggezonden uit Noyon naar Parijs, om aan de heersende pest te ontkomen en om er te gaan studeren: ook Beza's *Vie de Calvin* spreekt hiervan. De traditie wil dat Calvijn eerst aan Collège de Sainte-Barbe en later aan Collège de Montaigu studeerde. Waarschijnlijk studeerde Calvijn van 1523 tot 1527/28 aan de letteren- of artesfaculteit van de Parijse universiteit, waarna zijn vader hem in Orleans rechten liet studeren vanwege betere maatschappelijke kansen, hoewel Calvijn zelf liever theologie wilde studeren en dan waarschijnlijk bisschop zou zijn geworden via bemiddeling van invloedrijke families uit Noyon. Het Collège de Montaigu werd in de veertiende eeuw opgericht. Aan het eind van de vijftiende eeuw waren er banden met de Broeders des gemenen levens en de *via moderna*: elders waren Gabriel Biel en Wendelin Steinbach lid van de *via moderna* en van de Tübinger afdeling van de Broeders. Het was Noël Bédier die de Montaigu in het tweede decennium van de zestiende eeuw tot centrum van de *via moderna* maakte. Erasmus had hier ook gestudeerd!

In algemene zin omvatte het studieprogramma hier Petrus Hispanus' *Summulae logicales* en commentaren op dat werk van George van Brussel, Jacques Lefèvre d'Étaples en John Mair, de logische werken van Aristoteles. Aristoteles was lange tijd de hoogste bron van de klassieke scholastiek geweest in Parijs maar nu werd hij meer modernistisch gelezen. Calvijn heeft altijd vastgehouden aan aspecten van Aristoteles, zoals de meteorologie en kosmologie, waarnaar hij in *De Clementia-commentaar* ook verwees.

Met name John Mair (of John Major) zou een grote invloed op Calvijn hebben gehad¹⁵. John Mair (1467 – 1550) was een Schotse filosoof en theoloog. Hij schreef commentaren op verschillende middeleeuwse en klassieke filosofen en gaf een co-editie van Duns Scotus uit, de *Reportia Parisiensia*. John Mair noemde in zijn *Commentaar op de zintuigen* als enkele van zijn belangrijkste bronnen Duns Scotus, William of Ockham en Gregorius van Rimini. Hij was leerling van de Vlaamse priester en scholasticus Jan Standonck (1453 – 1509) die een hervorming en versobering van de Kerk bepleitte.

¹⁴ Alisdar McGrath, *Johannes Calvijn. Verlicht hervormer of vormgever van een orthodox keurslijf*, Baarn, 1994 (Oxford, 1990).

¹⁵ Zie Karl Reuter, *Vom Scholaren bis zum jungen Reformator*, 1963.

Tevens onderging John Mair invloed van de Vlaamse ockhamist Johannes Buridanus (1300 – 1358) die werkte aan de Parijse universiteit. Zelf beïnvloedde Mair natuurkundigen als Copernicus en Galileo. Hij was voor alles een nominalist maar stond tevens open voor de humanistische aandacht voor de ‘zuivere bronnen’ en bestudeerde in dat licht ook de Griekse taal. In John Mair kwamen nominalisme en humanisme betrekkelijk dicht bij elkaar en hij was in dit alles een belangrijke invloedsfeer voor Calvijn. Calvijn zal waarschijnlijk vooral theologen en filosofen van de *via moderna* hebben gelezen op Montaigu. Parijs was in belangrijke mate kritisch gekant tegen tegen deze nieuwe lijn en verdedigde de *via antiqua*. In vergelijking met Duitsland was Frankrijk hier ‘ouderwets’. Overigens was er tussen de *via moderna* van het meer ockhamistische nominalisme en de *via antiqua* van de meer thomistische lijn ook een subtiel midden: Een *schola Augustiniana moderna*, belichaamd door Gregorius van Rimini, die sterk gericht was op de rechtvaardigingsproblematiek en sterk anti-leagiaans voluntaristisch was: God verkiest louter op grond van Zijn wil en niet op grond van verdienste van de mens. McGrath stelt: ‘In feite blijkt er echter een continuïteit te bestaan tussen Calvijn en de laatmiddeleeuwse voluntaristische traditie die begon met Willem van Occam en Gregorius van Rimini, in relatie waarmee Scotus een overgangspunt markeert. Er kan geen enkele andere reden voor het verdienstelijke karakter van het offer van Christus worden aangegeven dan dat God in Zijn welbehagen besloot het als zodanig te aanvaarden. De continuïteit van Calvijn met deze latere traditie is onmiskenbaar, wat de verklaring ervoor ook mag zijn’¹⁶. Anderzijds verwees Calvijn, ook al was hij vertrouwd met de scholastiek, weinig ernaar. ‘Tot Calvijns opvoedingsstrategie behoorde de complete marginalisering van de scholastieke theologie en niet het aangaan van een kritische dialoog ermee – in dat opzicht maakte Calvijn gebruik van tactieken die al met groot succes waren toegepast door Erasmus en Zwingli. Uit Calvijns beslissing zich niet bezig te houden met middeleeuwse theologie (zoals Occam, Masir of Scotus), mogen we niet opmaken dat hij onbekend was met hun ideeën’¹⁷. Meestal viel hij de middeleeuwse bronnen aan waarna hij terug keerde naar de zuivere bron zelf: Gods Woord.

Al met al past Calvijn dus volgens McGrath sterk binnen het laatmiddeleeuwse klimaat waarin évangiles en humansiten kritiek leverden op de Kerk van Rome. Hij sloot aan bij de nominalisten met hun kritiek op de scholastiek. Kortom: hij is een kind van de tijd in de hoek van de dissidenten van de RKK.

2.2. Calvijns omslag naar de Reformatie

Al vanaf 1519 waren de denkbeelden van Luther bekend geworden in Parijs. Het godsdienstgesprek tussen Luther en Johann Eck te Leipzig had veel stof doen opwaaien. Parijs werd gevraagd om een evaluatie. Na de drie hervormingsgeschriften van 1520 veroordeelde Parijs in een *Determinatio* Luther, maar zweeg over zijn antipapisme omdat Frans I het daar eigenlijk wel mee eens was. Op 14 juli 1523 viel Pierre Lizet in naam van de koning Luthers leer aan. Spoedig daarna vielen de eerste slachtoffers onder de volgelingen van Luther in Frankrijk, zo de augustijner monnik Jean Vallière. Hierdoor gingen ook in Frankrijk humanisme en lutheranisme uiteen. Frans I had sympathie voor de humanisten maar niet voor Luther die een gevaar was voor zijn rijk. Calvijn moet van deze strijd gehoord hebben en het is waarschijnlijk dat naast het nominalisme en het humanisme ook het lutheranisme deel uitmaakten van de *Sitz im Leben* van de jonge Calvijn.

Tussen 1526 en 1528 verliet Calvijn, als *licensié en arts* Parijs om te Orléans burgerlijk recht te gaan studeren onder Pierre de l’Estoile. Hier en in Bourges ontmoette hij het humanisme als op de letteren en bronnen gerichte onderwijsvisie én als erasmiaans ideaal van kerkhervorming via terugkeer naar de patres en de Bijbel (vooral verwoord in Erasmus’ Enchiridion of *Handboekje voor*

---

¹⁶ Alisdar McGrath, *a.w.*, 64.

¹⁷ Alisdar McGrath, *a.w.*, 55.

de christensoldaat uit 1503). Erasmus gaf zelf Augustinus, Hiëronymus en het Nieuwe Testament uit in de oorspronkelijke talen; het Nieuwe testament kwam in 1516 voor het eerst weer uit in het oorspronkelijke Grieks, nadat eeuwen alleen de Vulgaat (danwel de onzorgvuldige Parijse Vulgaat van 1226) werd gelezen.

Kenmerkend was hier een grote afkeer van glossen op glossen op de brontekst: de glossen werden maar al te gemakkelijk een en filter tussen lezer en tekst.

Binnen de rechtswetenschap was er een parallel streven naar terugkeer tot de zuivere bronnen van het Romeinse recht: men diende de rechtsbronnen niet meer te lezen volgens het *mos italicus* ofwel *glossenrecht* maar volgens het *mos gallicus* ofwel *bronnenrecht*. Pionier was hier Guillaume Budé. Budé schreef een opmerkelijk boek, *De transitu hellenismi ad Christianum*, waarin hij de studie van de oudheid aanpreeft als een goede basis voor de studie van het Nieuwe Testament (Calvijn liet in zijn *Institutie* in de editie van 1559 Cicero de lezer van de natuurreligie naar het evangelie geleiden!). Te Bourges geraakte Calvijn tevens onder invloed van de humanistische jurist Andrea Alciati. In 1531 studeerde Calvijn af en in 1532 publiceerde hij op eigen kosten zijn *Commentaar op Seneca's De Clementia*. Erasmus had Seneca in 1515 uitgegeven en een ieder uitgedaagd de tekst te becommentariëren. Calvijn heeft deze uitdaging aangenomen. Opmerkelijk is dat aldus er weer een glosse op een oude bron ontstond en Calvijn zelf weer de *mos italicus* dreigde te gaan volgen!

In 1533 ontstond er veel beroering in Frankrijk. In 1530 had de theologische faculteit van de Universiteit van Parijs de opvatting veroordeeld dat kennis van de Bijbeltalen noodzakelijk was voor een goed verstaan van de Schrift; het gezag van de Kerk volstond. Hiertegen was verzet gerezen. In 1533 begon Gérard Roussel, een *évangile*, te preken tegen deze en andere misvattingen en misstanden. Hij werd beschermd door Margaretha van Navarre die grote invloed op Frans I had – dit tot schrik van de theologische faculteit.

Samen met de *évangile* of Bijbelse humanist Lefèvre d'Étaples wilde hij de kerk van binnenuit hervormen. D'Étaples was een lichtdrager van het humanisme die ook het licht der Reformatie van nabij zag. Hij probeerde beide te verbinden. Geboren in 1455 te Étaples in Picardië, studeerde hij te Parijs, reisde naar Italië, bestudeerde intensief Aristoteles en Plato en keerde terug naar Parijs om daar een kring van leerlingen aan het Collège Lemoine rondom zich te verzamelen. Hij bestudeerde de klassieken, de kerkvaders en de Bijbel. Hij schreef bijbelvertalingen en commentaren, stond in contact met Erasmus en vele andere geleerden. Hij was kritisch over bepaalde traditionele opvattingen en kerkelijke gebruiken. Dit kwam hem op een veroordeling te staan van de Sorbonne. Hij vluchtte naar Meaux, waar zijn leerling bisschop Guillaume de Briconnet hem generaal-vicaris van het bisdom maakte. Ook hier moest hij vluchten vanwege nieuwe vervolgingen. Hij ging naar Straatsburg. Frans I stelde hem aan tot zijn leermeester aan het hof te Blois en hij genoot daarmee diens bescherming. Ten laatste leefde hij te Nérac, onder bescherming van Marguërite de Navarre. Calvijn bezocht hem hier in 1533. In 1536 stierf hij, 81 jaar oud. Hij had een mystieke aanleg en was een sterk innerlijk gerichte mens. In feite had hij iets lutheraans maar dan zonder de scherpe kantjes en met meer positieve aandacht voor goede werken. Voor en kleine kring van ingewijden zag hij een mystieke weg als hoog ideaal en voor het gewone volk een *imitatio Christi*.

In de woorden van Dankbaar: 'Hij is, zo mag men zeggen, door het Rooms-Katholicisme en het Humanisme heengegaan en hij stond, althans bij ogenblikken, in de deuropening waar het godsdienstig leven der zestiende eeuw passeren moest om de ware vernieuwing en de volle vrijheid binnen te gaan. Zelf is hij niet door de deur gegaan. Maar hij heeft de deur geopend. Daarom mogen wij Lefèvre d'Étaples niet vergeten en wij gedenken hem met een zekere weemoed, maar vooral met eerbied'¹⁸.

In 1533 werd Nicolas Cop benoemd tot rector van de universiteit van Parijs en hij hield hier op 1 november een rede in evangelische geest, die veel opschudding veroorzaakte. Meer dan vijftig

---

¹⁸ W.F. Dankbaar, *Hervormers en humanisten. Een bundel opstellen*, Amsterdam, 1978, 65.

mensen werden met dit revolutionaire geluid geassocieerd en sommigen werden gedood, waar anderen zoals Calvijn, moesten vluchten omdat ze verdacht werden van lutherse sympathieën.

Het is niet duidelijk wanneer Calvijn echt óm ging naar de Reformatie. Hij sprak zelf in het voorwoord op zijn *Commentaar op de Psalmen* uit 1557 over een *subita conversio* ofwel *plotselinge bekering*. Een duidelijk chronologisch markeringspunt is in dezen het jaar 1534. In dit jaar trok hij zich terug als kapelaan van La Gésine. Hier zou zijn nieuwe opvatting geboren zijn waarin hij een radicale ommekeer van de Kerk van Rome bepleitte. Met name na de Plakkatenaffaire, waarbij pamfletist Antoine Marcourt in de herfst van 1534 opschudding veroorzaakte door zijn pamflet tegen de mis, dat hij op zondag 18 oktober begon te verspreiden. Hierdoor werden de *évangiles* als een gevaar voor het land gezien en op één hoop gegooid met de anabaptisten. Calvijn vluchtte hierna in hetzelfde jaar nog uit Frankrijk en kwam in januari 1535 in Bazel aan. Hier nam hij het pseudoniem Martinu Lucianus aan. Hij fulmineerde tegen de associatie van de *évangiles* met anabaptisten en hier lag ook de aanleiding voor het schrijven van de *Institutie*. Voorts ging hij naar Ferrara, waar hij de dichter Clement Marot ontmoette, en uiteindelijk ging hij naar Genève.

In Zwitserland en vooral in Genève streefden de steden naar onafhankelijkheid van het katholieke hertogdom van Savoye, dat sinds 1449 de feitelijke macht over het bisdom Genève verwierf waarbij de bisschoppen de marionetten van de hertog waren. In de periode van 1482 tot 1490 begon Genève zich onafhankelijk te maken van Savoye. Ze zocht andere 'eedgenoten' of 'eygenots' – een term waar het woord 'hugenoten' van afgeleid is. In een ingewikkeld machtsspel verwierf de Raad in 1530 de feitelijke macht in de stad, ten koste van de bisschoppen.

Ondertussen was de Reformatie bezig haar sporen te trekken in Zwitserland. Zwingli was actief in Zürich en hield hier in 1523 zijn *Disputatie*, een godsdienstgesprek waar zeshonderd mensen bijeenkwamen en waarna de gemeenteraad van de stad de Reformatie besloot te steunen. Vijf jaar later volgde Bern met Bucer en de Straatsburger humanist Wolfgang Capito in dit spoor. In 1532 kwam Genève in een stroomversnelling door Duitse kooplieden die geschriften van Luther meebrachten die hier gretig aftrek vonden. Guillaume Farel kwam naar Genève en predikte er. Ook hier volgde een godsdienstgesprek. Dit gesprek werd gehouden door Farel (met medestander Viret) en de dominicaan Guy Furbity op 27 januari 1534. De hoofdvraag betrof het pauselijke gezag. In 1535 kondigde Farel de afschaffing van de katholieke mis af, waarna de bisschop de hele stadsbevolking excommuniceerde. In feite was het al gedaan met de macht van de bisschoppen; de Raad regeerde immers. De Republiek Genève werd ingesteld rond het jaar 1535. De gemeenteraad sprak zich onder druk van Farel uit voor de Reformatie in 1536. Genève kreeg een eigen munt, met erop het opschrift dat een adagium der reformatie werd: *post tenebras lux* (na de schaduwen het licht). Farel zocht naar een bekwaam bestuurder en dacht die te vinden in Calvijn die in 1536 in de stad verbleef tijdens een reis. Hij was een introverte geleerde zonder bestuurlijke ambitie maar Farel overreed hem te blijven. Hij werd belast met publieke redevoeringen over de Bijbel en hij was in feite een 'leraar der Kerk'. Op 1 oktober 1536 was er een godsdienstgesprek te Bern, waar Farel Calvijn mee naar toe nam. De pausgezinden verweten Calvijn dat de Reformatie de traditie van de Kerk veronachtzaamde. Calvijn citeerde tijdens dit debat verschillende vroegchristelijke auteurs – zoals Cyprianus en Chrysostomus – om te laten zien dat het de hervormers wel degelijk ging om aansluiting bij de goede traditie der Kerk. Met dit debat won de Reformatie veel aan gezag. Het was duidelijk geworden dat de discussie niet alleen om kritiek op de Kerk ging maar ook om de vraag naar de juiste traditie van de Kerk. In Genève stelden Farel en Calvijn een kerkelijke tuchtrechtbank in, die onafhankelijk van de wereldlijke macht zou mogen oordelen over allerlei kwesties. Daarnaast werd er veel gereguleerd aangaande de eredienst. Er moesten Psalmen worden gezongen in de kerk, Calvijn schreef een *Catéchisme*, die iedere inwoner van de stad verplicht moest leren. Er rees al snel verzet tegen deze maatregelen. De bevolking weigerde gedwongen naar preken te luisteren en moest niets hebben van het wapen der excommunicatie. De strijd leidde uiteindelijk tot verbanning van Calvijn en Farel uit Genève in 1538.

2.3. Calvijns legitimatie van de Reformatie

Calvijn wilde geen nieuwlichter zijn en sloot aan bij de traditie van de vroege Kerk. 'De hoofdbedoeling, waardoor Calvijn geleid werd bij het citeren van de uitspraken der vaders, was aan te tonen, dat de oude kerk nog de goede kerk was. Zij luisterde immers nog naar het Woord van God, dat in de Heilige Schrift haar geschonken was. De lijn die in het verdere verloop der geschiedenis door de reformator werd waargenomen, was de volgende: naarmate de geschiedenis vorderde namen de dwalingen en de misbruiken in de kerk toe, drong de ongehoorzaamheid aan Gods Woord steeds dieper door vooral ook onder de leiders der kerk en ontwikkelde zich tenslotte een verderfelijke situatie. Aldus ervoer Calvijn het als een goddelijke plicht om naar het richtsnoer van de Heilige Schrift als reformator werkzaam te zijn'¹⁹.

Calvijn citeerde volgens Mooi 3945 keer uit bronnen van de vroege Kerk en de Middeleeuwen. Hoe ouder hij werd, hoe vaker hij dit Heel vaak citeerde hij met instemming Tertullianus, Chrysostomus, Hiëronymus, Augustinus (1708 keer!), Gregorius I, Bernardus en Lombardus. Thomas van Aquino citeerde hij maar zes keer, Duns Scotus drie keer en William of Ockham ook drie keer.

Hij wilde voortgaan in het spoor der Kerk. Het kerkhistorisch argument telde zwaar bij hem. De kerkvaders ontleenden hun gezag aan de juistheid waarmee zij de Schrift weergaven: dat is altijd Calvijns norm. 'Voor het Woord en de Schrift moest alles wijken, zowel de geschriften der kerkvaders alsook Calvijns eigen opvattingen'²⁰. 'Calvijn hechtte grote waarde aan 'het getuigenis der kerk gedurende de eerste vijf eeuwen, het testimonium quinquesaeculare ... Volgens hem bleef in deze periode de goede leer nog bewaard en werd de boodschap van de Heilige Schrift nog recht gedaan. Calvijn sprak van het *saeculum purior* of van de *vetus ecclesia*'²¹.

Hij zag een neergang in de tijd na de eerste vijf eeuwen, in de vorm van machtsusurpatie bij de kerkelijke ambtsdragers en teloorgang van soberheid en ascese bij de geestelijkheid. Vooral in de late middeleeuwen en in de eigen tijd kwam het in dezen tot een dieptepunt. Voor de scholastiek had hij geen goed woord over. Wel maakte hij onderscheid tussen *saniores* ofwel gezonde *scholastici* - zoals Lombardus, Gratianus en Bernardus, waarvoor hij tot op zekere hoogte waardering had - en 'zieke' scholastici.

Augustinus was zijn belangrijkste autoriteit, hij heeft hem het meest geciteerd inzake de genadeleer. Voor Augustinus als exegeet had hij minder belangstelling. Daar was Hiëronymus zijn belangrijkste bron.

Calvijn citeerde vooral de westerse kerkvaders, de oosterse kende hij veel minder. Hij had waardering voor losse punten uit Origenes, Gregorius van Nazianze, Chrysostomus en Basilius. De meer speculatieve aard van de oosterse theologie sprak hem niet aan. Hij oordeelde negatief over de mystiek van Pseudo-Dionysius Areopagita.

Hij citeerde hen vooral dogmatisch, op het vlak van zaken als rechtvaardiging, zonde en genade, kerk, primaat van Rome, paus en sacramenten.

We voeren een gesprek over de vraag of en in hoeverre het nu zo is dat Calvijn aansloot bij de vroege Kerk. Naar mijn oordeel sloot hij in een aantal zaken zeker aan bij de vroege Kerk en beriep hij zich terecht op de vaders: genade, soberheid, Bijbel etc. In een aantal andere zaken vormde hij ook een breuk: waarom niet vastgehouden aan de oude kerkmuziek bijvoorbeeld?

2.4. Calvijns visie

---

¹⁹ R.J. Mooi, *Het kerk- en dogmahistorisch element in de werken van Johannes Calvijn*, Wageningen, 1965, 192 - 193.

²⁰ R.J. Mooi, *a.w.*, 351.

²¹ R.J. Mooi, *a.w.*, 351.

Calvijn ging naar Straatsburg en hier leerde hij de praktijk van het besturen kennen vanuit zijn positie van predikant. Hij was van mening dat de staat te veel macht had over de kerk – dat was ook het euvel van Luthers reformatie – en dat zou anders moeten.

Calvijn publiceerde hier in 1539 de *Institutio christianae religionis*. De eerste editie werd gemodelleerd naar Luthers Kleine Catechismus. De tweede ed. was drie keer zo lang. Calvijn schreef zijn boek vooral voor studenten in de theologie. De Franse editie van 1541 was minder geleerd en bevatte minder verwijzingen naar Aristoteles en andere klassieke auteurs. De edities hierna werden steeds dikker en warriger, tot er in 1559 een geordende nieuwe editie kwam in vier boeken.

Het eerste boek gaat over God de Vader, de schepping en de voorzienigheid. Calvijn ging hier in gesprek met Cicero om de defecten van het heidendom in zijn natuurlijke Godskennis te tonen. Daar tegenover plaatste hij een Bijbelse notie van zelfkennis en Godskennis. Calvijn hanteerde theologische begrippen als 'drieëenheid' waar Bucer moeite had met elke term die niet strikt Bijbels was.

Het tweede boek gaat over Christus en de verlossing en het Joodse geloof. Christus' incarnatie zag Calvijn in lijn met Duns Scotus en de schola *Augustiniana moderna* zeer sterk in voluntaristische zin: de incarnatie is Gods unieke eigen wilsgedaan.

Boek drie gaat over de Heilige Geest en de toeëigening van het heil. Hier kreeg ook de predestinatie zijn plaats. Calvijn plaatste zich in dezen binnen de laat-middeleeuwse school rond Gregorius van Rimini en Hugolino van Orvieto, die ook spreekt van een *dubbele predestinatie* als een loutere wilsgedaan Gods los van verdiensten of gebreken van de mens. Calvijn noemde dit een *decretum horribile*. In het woord 'horribile' zit iets van 'heilig' maar ook 'huiveringwekkend' (er is discussie over de precieze, al dan niet negatieve betekenis ervan!). We spreken er over door. Bij Calvijn is de predestinatie ingebed in een ruime toegang van het heil, later is dit m.i. scheefgegroeid in onze kerken in de richting van een soms heel smal aanbod van het heil. We moeten de predestinatie laten staan als een spanningsveld tussen Gods genade en onze verantwoordelijkheid, maar niet een overaccent geven zodat we ons hele leven in predestinatorie verlamming en angst komen te staan. Boek IV handelt over de Kerk. Hier bepleitte hij het gebruik van slechts twee sacramenten, waarbij hij ten aanzien van het avondmaal een tussenpositie innam tussen Zwingli en Luther: er was wel een analogie of parallel tussen Christus en het brood en de wijn maar geen identiteit.

De *Institutio* is hét boek der Reformatie geworden. Het heeft verwantschap met Melanchtons *Loci communes* uit 1521. Het is geen *Summa* in de middeleeuwse zin van het woord want het volgt niet de scholastieke methode, maar geeft een min of meer humanistisch interpretatiekader van een sterke gerichtheid op de uitleg op basis van zo zuiver mogelijke bronnen. Tegelijk heeft het boek onmiskenbaar ook een zekere verwantschap met de *Sententiarum libri IV* van Petrus Lombardus, waar Calvijn vaak naar verwees. De Bijbel was Calvijns voornaamste bron. Daarnaast waren zijn bronnen bepaalde auteurs uit de vroege kerk, vooral Augustinus, een middeleeuwer als Bernardus maar ook de laatmiddeleeuwse *via augustiniana moderna* en haar strikte accent op Gods wil als het enige motief van de uitverkiezing. Daarnaast waren zijn belangrijkste reformatorische bronnen Luther, Bucer en Melanchton.

In 1540 huwde Calvijn op suggestie van Bucer met de weduwe Idelette van Buren. Ondertussen was in datzelfde jaar in Genève de pro-Farel factie weer aan de macht gekomen en men riep Farel en Calvijn terug, die na lang aarzelen ook kwamen.

De stad werd geregeerd door de *Petit Conseil*, de gemeenteraad, die werd gedomineerd door de libertijnen onder Ami Perrin. Zij zaten Calvijn vaak dwars. Als jurist werd hem soms gevraagd te adviseren over nieuwe wetten. Zijn feitelijke macht was kleiner dan de latere mythevorming hem heeft toegedicht. Hij was een *habitant* van 1541 tot 1559: vreemdeling zonder stemrecht. Zijn persoonlijke tragiek was dat ze hun enig kind kort na de geboorte verloren en dat ook Idelette in 1549 na een lange ziekte stierf, hem achterlatend voor de zorg voor haar twee kinderen uit haar eerdere huwelijk. Alleen het *Consistorie* (opgericht in 1542), bestaande uit 12 ouderlingen en het

Eerwaarde College van Predikanten, had zijn bestaan aan Calvijn te danken. Hier werd strenge kerkelijke tucht geoefend, met als sancties vooral excommunicatie van het avondmaal en algemene excommunicatie. Sinds 1541 schreef Calvijn hiervoor de *Ordonnances*, die een strikt en streng ideaal van zuiverheid en vroomheid vertolken. De Reformatie moest binnen dit calvinistische ideaal van onderop komen en niet van bovenaf via de vorsten zoals binnen de Lutherse reformatie.

Binnen deze context begon de affaire Servet. Michael Servet was tegen de kinderdoop. Tevens loochende hij de Godheid van Christus. Hij was al veroordeeld door de Rooms-Katholieke Kerk wegens ketterij en hierom gevlucht naar Genève want hij wilde liever daar terecht worden dan uitgeleverd worden naar Vienne waar hem zeker de doodstraf boven het hoofd zou hangen. Men zag hem als een anabaptist en de angst voor deze revolutionairen zat er diep in in Europa. Calvijn gaf Servet aan bij de Raad. Deze was sterk gericht tegen Calvijn maar nam de zaak over en vervolgde Servet en besloot uiteindelijk tot de doodstraf. Calvijn was het hiermee eens maar probeerde de doodstraf door verbranding om te zetten in onthoofding.

Na zijn terugkeer in 1541 in Genève schijnt Calvijn nooit meer in Frankrijk te zijn geweest. Het calvinisme groeide hier wel snel. Er was hier al een evangelische beweging die mede onder invloed stond van Luther. Enkele belangrijke geschriften die hier gelezen werden waren het stichtelijk handboek *L'oraison de Jésus-Christ* uit 1525, dat voortkwam uit de hervormingskring van Meaux, Luthers *Voorwoord* tot de Romeinenbrief en *Le livre de vraye et parfaicte oraison* uit 1528. Ook dit boek ademt een sfeer van interne hervorming. Men zag in deze kring nog geen strikte tegenstelling tussen katholicisme en lutheranisme, al verwierp men wel het gezag van de paus. In 1542 werd de *Institutie* in het Frans vertaald. Er volgde meteen een verbod op dit boek en op tal van andere boeken. Er bestond een aanzienlijke markt voor deze boeken, wat iets laat zien van de geletterdheid van de Reformatie. Vooral de middengroepen in de steden waren erin geïnteresseerd, meer dan de boeren op het platteland. De adel was aanvankelijk zeer sterk katholiek, en veel bisschoppen kwamen uit de adel voort. Het conflict kwam mede door de slachting der Waldenzen in 1545, de marteldood van vijf evangelische studenten te Lyon in 1551 en Jean Crespins *Livre des Martyrs* uit 1554 op scherp te staan en vanaf 1564 mondde het uit in een werkelijke godsdienstoorlog. Calvijns invloed was gedurende deze periode van 1536 tot 1555 betrekkelijk gering. Tot de godsdienstvrede van Augsburg in 1555 ging het vooral om een eigen plaats voor het lutheranisme; in het 'cuius regio eius religio' van Augsburg werd dit gerealiseerd: elke keurvorst kon zelf beslissen wat de religie van zijn gebied zou zijn.

Vanaf 1555 werd Calvijns invloed groter, mede doordat het Geneefse college van predikanten besloot in het geheim 'infiltranten' te sturen die gemeenten stichtten. Het aantal gemeenten - kleine groepen die in het geheim bijeenkwamen - groeide enorm: in 1562 waren er 1785 kerkeraden. Binnen deze kringen ontstond een discussie over het wettig gezag van de tiran die tegen God ingaat. Volgens Calvijn mag je hem niet doden, maar volgens Engelse calvinisten als John Ponet en Christopher Goodman was er wel een rechtvaardige koningsmoord en identieke ideeën kwamen op in Frankrijk bij de zogeheten monarchomachen (François Hotman, Gracianus Gallia, Theodorus Beza met zijn *Droits des magistrats* en Philippe Duplessis-Mornay met zijn *Vindicae contra tyrannos*). In 1560 deed de aristocraat Godefroi de la Renaudie met hulp van enkele predikanten tijdens de *conjuratie van Ambrose* een poging om Frans II te ontvoeren. De strijd escaleerde. Het absolute dieptepunt was de Bartholomeüsnacht in 1572.

Calvijn heeft dit alles niet meer meegemaakt. In 1564 werd hij ernstig ziek en hij nam op 28 april afscheid van de predikanten van Genève, schreef nog een afscheidsdokument *Discours d'adieu aux ministres* en is gestorven op 27 mei 1564.

Hij begon zelfs in Duitsland invloed te krijgen. De Duitse lutherse polemicus Joachim Westphal noemde voor het eerst de volgelingen van Calvijn 'calvinisten' (rond 1560). Hij had ook invloed op de anglicaanse kerk via Martin Bucer, Pietro Martire Vermigli ofwel Petrus Martyr, en Johannes à Lasco. In de verbreiding van het calvinisme speelden de vluchtelingen een grote rol, zo ook in de Nederlanden. Genève had zijn eigen Academie voor de opleiding van predikanten, maar de ster van andere steden rees in dit opzicht even snel: Die, Montauban, Saumur, Sedan en Heidelberg werden belangrijke universitaire centra.

Er ontstond een zekere spanning tussen calvinisten en lutheranen, vooral toen keurvorst Frederik III – die in 1563 de Heidelberger Catechismus introduceerde - van lutheraan calvinist werd. Men zag dit als een schending van de godsdienstvrede van Augsburg. Calvin had nog gehoopt op eenheid en vastheid – zijn woorden op zijn sterfbed waren ‘ne changez, rien ne innover’ – maar feitelijk ging de geschiedenis haar conflictueuze gang.

De generatie theologen na Calvin - Theodorus Beza, Lambert Daneau, Pietro Martire Vermigli en Giralmo Zanchi – nam in feite afstand van Calvijns ideaal van zo zuiver mogelijke Bijbelse theologie en greep deels weer terug op de oude traditie van de Kerk en de Universiteit in haar gebruikmaking van de scholastieke logica en deels greep zij vooruit naar het laat-renaissancistische nieuwe aristotelisme. Zij probeerden de christelijke leer aldus in een oud-nieuw logisch systeem onder te brengen. Zanchi stelde in zijn inaugurele rede te Heidelberg dat de theologie even exact is als de logica. De school van Padua en met name Giacomo Zabarella - in zijn streven naar een universele methode – had een grote invloed op deze theologen. In de jaren zestig had het aristotelisme nieuwe stijl zich aan alle universiteiten gevestigd. Melancton had Aristoteles in Wittenberg weer een plaats gegeven in het curriculum - waar de meeste Lutherse universiteiten toen nog op tegen waren - en rond 1610 – 1620 kwam het aristotelisme overal in de universitaire wereld binnen²².

Conclusie

Wat betekent Calvin voor ons vandaag? Mijns inziens is zijn invloed op ons enorm, nog steeds. Dat is positief inzake wezenszaken van het geloof zoals Woord, genade, geloof, eenvoud, soberheid etc.. Hij heeft onze protestantse wereld fundamenteel gevormd. Bij Calvin ligt , meer dan bij Luther, onze oergrond.

Zijn verbinding met de vroege Kerk is prachtig. Mijns inziens is hij daarin en in zijn omgang met de geloofszaken breder en ruimer dan wij vandaag zijn. Laten we in dezen maar meer in zijn spoor gaan en de vroege kerk weer 4000 keer gaan citeren! Voor mijzelf is Calvin dan weer te smal in zijn beroep op de vroege kerk, zijn ook onnodige breuken geslagen helaas. Ieder kijke voor zichzelf in de spiegel van Calvin om zo zijn plaats in het heden te bepalen!

---

²² Gebaseerd op: Alister E. McGrath, *Johannes Calvin. Verlicht hervormer of vormgever van een orthodox keurslijf? Biografie*, Baarn 1990.

De derde middag: de Contra-Reformatie (24 mei 2017)

Opening

Inleiding

Vanmiddag gaan we, ter afronding van onze serie van dit jaar, een reis maken door het land van de Contra-Reformatie. Hoe heeft de RKK zich verstaan met de Reformatie?

We kijken hiertoe eerst naar de Contra-Reformatie zelf (paragraaf 1). Daarna neme we een interview met bisschop De Korte in ogenschouw, waarin het gaat over de verhouding van Rome en Reformatie vandaag (paragraaf 2). We vervolgen met een korte bepaling vanuit onszelf over Rome en Reformatie (paragraaf 3) die tevens dienst doet als slotconclusie voor dit jaar.

1. Onze beelden van de Contra-Reformatie

We inventariseren eerst de beelden van Rome en de Contra-Reformatie die we in ons innerlijk archief hebben: Zeer bloederig: Bartholomeüsnacht, Bloedraad van Alva. RKK: veel pracht en praal, uiterlijkheid, liturgie, weinig aandacht voor het Woord. Wel zijn er ook nieuwe beelden bijgekomen late: de koosterbezoeken van de Driestar, Dick die op het orgel een keer een mis begeleidde! De beelden die ikzelf van vroeger heb zijn uiterst negatief. De Kerk van Rome was een antichristelijke macht, de paus was de antichrist. De inquisitie heeft talloze protestanten vermoord op de meest verschrikkelijke wijze. Tal van boeken las ik hierover, zoals H. te Merwe, Geuzenpioniers, Van der Does, Het bloedkorale halssnoer, WG van de Hulst, Willem Wijcherts etc. Op school werden deze vergalen verteld. Over de andere kant hoorde je niet: ik had nog nooit gehoord van de martelaren van Gorcum, zestien monniken die daar door de Geuzen zijn opgehangen. Later zijn die beelden zeker gebleven want ze berusten ook op feiten, maar is er ook een genuanceerder beeld ontstaan, mede door het lezen van de bronnen van de RKK zelf en kennismakingen met bv. de Jezuiten in Caïro tijdens mijn studie toen ik in Egypte logeerde bij hen tijdens onderzoek naar de Koptische Kerk.

2. Een RK beeld van de Contra-Reformatie

Voorts kijken we naar de Contra-Reformatie vanuit RK perspectief, waarbij ik me vooral baseer op kardinaal De Jong en zijn *Handboek der kerkgeschiedenis* (deel III). Hij stelt dat er een brede hervormingsbeweging altijd al was in de Middeleeuwen. Denk aan de Franciscanen en Broeders des Gemene levens. Ook was er zeker aandacht voor de genade, maar dat is een stroming geworden die meer aan de zijlijn kwam bij Trente en nadien bv. voortleefde in de Jansenisten waarvan Pascal de bekendste is: ze legden groot accent op Augustinus. In 1522 ging Erasmus naar paus Adrianus VI en bepleitte een reformatie in de geest van Luther, maar de kardinalen werkten tegen en de paus stierf een jaar later, volgens sommigen is hij zelfs vermoord.

Maar de hoofdlijn werd Trente, daar manifesteerde zich de dominante tegenbeweging tegen de Reformatie. Haar centrum werd gevormd door de jezuiten onder Ignatius van Loyola. In 1491 werd Ignatius van Loyola geboren in één van de Baskische provincies van het koninkrijk Castilië onder Ferdinand en Isabella en hun dochter Johanna de Waanzinnige. Ferdinand en Isabella kregen geen zoon, en uiteindelijk werd de zoon van Johanna de opvolger: Carlos, de latere Karel V. Ignatius zwierf door Europa, leefde zeer extreem sober en ascetisch, verdiepte zich in de graallegende en de joodse kabbala en werd zelfs voor de inquisitie gebracht vanwege deze keteterse belangstelling. Uiteindelijk ging hij in 1529 vanuit een nieuwe soberheid en strengheid theologie

studeren aan het Collège Montaigu in Parijs. In 1534 stichtte hij een nieuwe orde, de *Societas Jesu* ofwel Orde der jezuiten. De aanduiding 'jezuiten' is niet van henzelf; ze werden pas later door Calvijn en anderen zo genoemd. De jezuiten hielden vast aan de oude idee van katholieke eenheid maar verbonden die met sterke aandacht voor de training van het lichaam en de studie van de geest: ze vormden een intellectuele elite-beweging binnen de Kerk. Ze voerden binnen de studie het systeem van becijfering van studieresultaten in - iets wat we nog steeds gebruiken. Ze verbonden het humanistische opvoedingsideaal met hun wijdingsgedachte. Karaktervastheid was belangrijker dan vroomheid. Dankzij deze idealen en de hoge kennisgraad werden zij de voorhoede van de tegenaanval die Rome vanaf ongeveer 1550 inzette. In Oostenrijk en Hongarije wisten ze de protestantse opmars te stuiten en Polen werd zelfs teruggewonnen voor de rooms-katholieke kerk.

Het katholieke tegenoffensief vond theologisch gestalte rond een reeks van concilies in de stad Trento in Noord-Italië. De Contra-reformatie behelste een interne katholieke hervorming en een externe aanval op de protestantse hervorming. De innerlijke hervorming richtte zich op zuivering van bepaalde uitwassen en een verbod op de handel in aflaten en kerkelijke. De opleiding van priesters werd verbeterd en priesters werden gedongen missiewerk in eigen land en daarbuiten te doen. Veel oude heidense restanten waren nog in Europa aanwezig en verweven met de tradities van de Kerk; de missiepriesters moesten de heidens resten proberen uit te bannen. De Kerk kreeg een veel sterkere greep op haar leden. Tegelijk werden sommige dogma's versterkt. Veel explicieter dan voorheen werd het gezag van de Kerk geïdentificeerd als het gezag van de Heilige Geest: er was een voortgaande inspiratie in de Kerk. De Kerk was de hoedster van de waarheid en van het Woord. Ook de heiligenverering, het gebruik van de biecht, relieken en de plaats van Maria werden theologisch veel explicieter geformuleerd.

Trente stelde zichzelf onder meer de taak tot *extirpatio haeresum*. Tegelijk probeerde het ook tegemoet te komen aan de eis tot reformatie der kerk. Trente wilde corrigeren wat er doorgeslagen was in de scholastiek.

Trente was een zet van de paus om de Duitse kerk minder gewicht te geven. De Trenters hadden bij hun *extirpatio* vooral Luther op het oog. Sommigen, zoals Seripando, Pole, Salmeron, Soto, De Vega en De Castro kenden het werk van Luther zelf, anderen slechts uit tweede hand. Een hoofddaccent kreeg de rechtvaardigingsleer. De strijd was in feite er één van Thomisten, Scotisten en Augustijnen binnen een (kerk)politieke context van Paulus III en Karel V.

Calvijn was in Trente een betrekkelijke onbekende. De Fransiscaan Johannes Consilii kende Calvijns avondmaalsleer maar noemde hem de aanvoerder der Zwinglianen. Calvijn becommentarieerde Trente in zijn *Acta Synodi Tridentinae cum Antidoto* (1547). Hij had nog niet de acta van de synode zelf, die zijn pas in de periode van 1901 tot 1930 uitgegeven als *Concilium Tridentinum*: de Trentse vaders hadden geheimhouding opgelegd gekregen.

Calvijn formuleerde hierin wat een concilie hoort te zijn: een Bijbelse kerkvergadering. Hij beriep zich op Augustinus die zich de vrijheid reeds voorbeheld om een concilie in het licht van de Schrift te beoordelen. De afstand tussen de Schrift en Trente kan niet groter zijn, aldus Calvijn. We denken na over de vraag of dit objectief vaststelbaar is: er was altijd een groep het er niet mee eens, de winnaars schrijven in wezen de geschiedenis. Wat is eigenlijk precies de status van de Synode van Dordrecht, die was Europees, maar niet wereldwijd en haar legitimiteit werd betwist door RKK. Calvijn noemde Trente een particulier concilie. Hij achtte een werkelijk hervormingsstreven in Trente afwezig. Het concilie zou behalve op een paar detailpunten niets terecht brengen van een echte hervorming dan op details. Calvijn beoordeelde ook vier te Trente gehouden preken en ergerde zich aan de kritiekloze lofredes die op het concilie werden gehouden.

Calvijns bezwaren tegen Trente betroffen vier punten. Trente zag de rechtvaardiging van het geloof als een middenweg tussen God en mens in semi-pelagiaanse zin; Trente dacht te gering van het geloof; Trente dacht tevens te klein van de heilszekerheid; 4) Trente gaf te groot gewicht aan de sacramenten van doop en boete als genademiddelen tot het geloof.

Reformatie en Contra-reformatie gingen steeds harder op elkaar botsen en dit alles luidde de tijd in van de godsdienstoorlogen, die zeer bloedig het Europese toneel beheerste in de Nederlanden, de

Duitstalige landen, Frankrijk, Ierland, Engeland en Schotland. Tot ver in de zeventiende eeuw heeft deze strijd geduurd in de Tachtigjarige Oorlog, de grotendeels vergeten maar onvoorstelbaar bloedige Dertigjarige Oorlog en vele andere oorlogen en conflicten. Dit alles versterkte aan beide zijden de idee dat de oordeelsdag nabij was. Men ervoer deze oorlogen als apocalyptische oorlogen. De geschiedschrijving van Johann Carion vormt hier een goede spiegel. Zijn *Geschiedenis van het heelal* tekende de strijd in apocalyptisch licht. Dit werk werd tussen 1532 en 1564 vijftien keer uitgegeven en door tallozen gelezen. Sommige auteurs voorspelden zelfs exact het einde van de wereld: volgens Andreas Osiander zou dat moment in 1672 plaatsvinden: het ultieme rampjaar! Zowel de dreiging van de Turken als de Europese burgeroorlog der religies versterkte bij allen de idee dat het einde der tijden nabij was.

De wederzijdse vijandigheid en vijandbeelden zijn lange tijd en in zekere mate tot de huidige tijd blijven bestaan. Er is wel enige toenadering gekomen in de laatste decennia en er zijn diverse geloofsgesprekken geweest over en weer. Van rooms-katholieke zijde is er een genuanceerder beeld van de Reformatie gegroeid. Kardinaal de Jong verwoordde het zo: 'Het Protestantisme ontstond in Duitsland, breidde zich door allerlei oorzaken, vooral door innerlijke misstanden in de Kerk zelf en door den steun der wereldlijke machten, snel uit over geheel dit land .... De katholieke Kerk, waarin vele misbruiken waren binnengedrongen, hervormde zichzelf, vooral door het concilie van Trente en de werkzaamheid der Jezuiten; zij won aan innerlijke kracht ... Doch de eenheid der kerk was verbroken en daarmee tevens de harmonie van godsdienst en cultuur, die aan de Middeleeuwen haar grootsch en universeel karakter had gegeven'²³. Tegelijk bleef hij kritisch ten aanzien van de Reformatie: 'Hoe verschillend ook onder elkaar, deze stromingen hebben gemeen het vrije onderzoek, een anti-pauselijke geest en meestal de solafidesleer ... De geest der eerste Reformatoren is gebleven: religieus individualisme en anti-roomsche stemming ... De naam "Hervorming" is voor deze beweging eigenlijk onjuist: hij is van protestantschen oorsprong om aan te duiden, dat Luther en de zijnen het diep gezonken Christendom uit zijn verval hebben opgericht. Het werk van Luther was echter een misvorming. De ware hervorming heeft de Kerk zelf gebracht: nl. de herleving van vernieuwing, die ontstaan in de 15^e eeuw, van de reformatie der 16^e eeuw een stoot kreeg en tenslotte alle kerkelijke kringen doordrong (katholieke hervorming). Daarnaast kan men een Contrareformatie aannemen: d.i. de door de herleving mogelijk gemaakte verdediging van het Katholicisme en een aanval op het Protestantisme'²⁴.

Hier tegenover staat het nog steeds zeer levende overtuiging dat het in de zestiende eeuw gedaan was met de ware Kerk onder Rome. Zelfs W. Aalders ziet het zo: 'Men kan daarom de 16^e eeuw gevoeglijk een interregnum noemen. De brandende vraag was, wat er moest gebeuren nu het *corpus christianum* was ondergegaan'²⁵. Het *corpus christianum* kan helemaal niet ten onder gaan, het kan wel ernstig gehavend en gekwetst worden en dat vraagt om genezing. Daarnaast is er nog heel wat platvloers antipapisme in de gereformeerde orthodoxie en ultra-orthodoxie. Recentelijk speelde zich hier de discussie af over de inauguratie van paus Franciscus. Toen het Reformatorisch Dagblad deze inauguratie via haar website op internet uitzond kwam er van vele kanten zeer fel verzet tegen deze uitzending. De paus werd betiteld als de antichrist en de Roomse kerk – men spreekt altijd over de 'Roomse kerk' en nooit over de 'rooms-katholieke Kerk – als een valse kerk.

Hieronder volgen een paar van de belangrijkste 'canones' of uitspraken van Trente, steeds in de vorm van 'als iemand dat of dat zegt, dan is hij veroordeeld / vervloekt':

i.Rechtvaardiging vh geloof

Canon 1

---

²³ Kardinaal de Jong, *Handboek der kerkgeschiedenis. Derde deel. De nieuwere tijd (1517 – 1789)*, Utrecht/ Nijmegen, Antwerpen/ Brussel / Leuven 1948), 1 – 2.

²⁴ Kardinaal de Jong, *a.w.*, 2 – 3.

²⁵ W. Aalders, *Luther en de angst van het Westen*, 82.

Als iemand zegt: dat de mens door zijn werken, die door de krachten van de menselijke natuur, of door de leer van de wet gedaan zijn, zonder de goddelijke genade van Christus, gerechtvaardigd kan worden vóór God, hij zij verdoemd.

Canon 2

Als iemand zegt: dat de goddelijke genade, door Christus Jezus, alléén daartoe wordt gegeven, opdat de mens gemakkelijker gerecht leven, en het eeuwig leven zou kunnen verdienen, zó alsof hij door de vrije wil, zonder genade, beiden, zij het moeizaam en moeilijk, zou kunnen, hij zij verdoemd.

Canon 3

Als iemand zegt: dat de mens zonder de voorkomende instorting van de Heilige Geest en door zijn hulp, kan geloven, hopen, liefhebben of boete doen, zoals het moet, dat hem de genade van de rechtvaardiging verleend werd, hij zij verdoemd.

Canon 4

Als iemand zegt: de door God bewogen en gewekte vrij wil van de mens kan niets meewerken door zijn instemming tot de opwekking en roep van God, waardoor zij zich kan toerusten, en voorbereiden tot het ontvangen van de genade van rechtvaardiging, noch in mening verschillen, als hij dat zou willen, maar hij zou doen, als iets levenloos, helemaal niets en hij verhoude zich rein passief, hij zij verdoemd.

Als iemand zegt: de vrije wil van de mensen is na de zonde van Adam verloren gegaan en uitgedoofd, of het gaat alleen maar om een betekenis, één zonder inhoud, tenslotte om één door de duivel, de Kerk binnengebrachte, uitvinding, hij zij verdoemd.

II.avondmaal

Canon 1

Als iemand onkent, dat in het sacrament van de allerheiligste Eucharistie werkelijk (*vere*) waarachtig (*realiter*) en substantieel (*substantialiter*) het Lichaam en Bloed wordt bevat, met de ziel en godheid van onze Heer Jezus Christus en dat zij daarom de gehele Christus bevat, maar hij zegt: het is alleen maar een teken (*signo*) of een afbeelding (*figura*) of werkingskracht (*virtute*), hij zij verdoemd.

iii.Schrift en Traditie

Vervolgens besluit het, om lichtvaardige geesten te beteugelen, dat niemand het wagen zal, steunend op eigen inzicht, in zaken van geloof en zeden, behorende tot het geloofshuis van de christelijke leer, de heilige Schrift, naar zijn eigen inzichten te verdraaien, tegen het inzicht, welke de heilige Moeder de Kerk heeft gehouden en zal houden, zij aan wie het toekomt te oordelen over het werkelijke inzicht en interpretatie van de heilige Schriften, of zelfs tegen de eenstemmige inzichten van de Vaders, ook als deze verklaringen in geen enkele tijdsspanne voor publicatie in aanmerking zouden komen....

IV.Vagevuur

Omdat de Katholieke Kerk, onderricht door de Heilige Geest, op basis van de heilige Schrift en de oude overlevering van de vaders in heilige concilies en nu op deze oecumenische Synode heeft geleerd, dat er een reinigingsoord/vagevuur (*purgatorium*) is en dat de daar vastgehouden zielen

door de voorbeden van gelovigen en vooral door het welgevallige Misoffer worden geholpen, beveelt de heilige Synode de bisschoppen om zich te beijveren dat de gezonde leer over het reinigingsoord, wat door de heilige vaders en de heilige concilies is overgeleverd, door christengelovigen wordt geloofd, gehouden, geleerd en overal wordt verkondigd.

Bij volkspreken voor ongeschoolde mensen moeten moeilijke en spitsvondige vragen welke niets bijdragen tot opbouw en die meestal niets toevoegen aan de godsvrucht, uitgesloten worden.

Op gelijke wijze moet niets worden toegelaten dat onzekerheid, of een zekere valse schijn oproept, worden bekend gemaakt of worden besproken.

De zaken die werkelijk tot een zekere curiositeit of tot bijgeloof behoort, of wat smaakt naar een schandelijk gewinzucht, moeten zij (de bisschoppen) als schandaal en aanstoot voor de gelovigen verbieden.

V. Maria

Kort overzicht belangrijkste besluiten vd Kerk door de eeuwen heen: bron = Refdag.nl

Vier dogma's

Er zijn in de geschiedenis vier dogma's (leerstellingen) over Maria afgekondigd:

1. Maria is de moeder van God (oecumenisch concilie van Efeze, 431).
2. Maria is maagdelijk (oecumenisch concilie van Constantinopel, 553).

De Rooms-Katholieke Kerk voegde er in de negentiende en de twintigste eeuw nog twee aan toe:

3. De onbevleete ontvangenis van Maria (paus Pius IX, 1854).
4. Maria's tenhemelopneming (paus Pius XII, 1950).

Paus Franciscus heeft een verzoek in overweging om een vijfde dogma af te kondigen: de erkenning van Maria als medeverlosseres. De kans dat hij daarmee instemt, is echter klein. De kerk van Rome stelt sinds het Tweede Vaticaans Concilie in de jaren zestig nadrukkelijk dat alle aandacht voor

3. Het gesprek tussen Rome en Reformatie

Interview met bisschop De Korte over Rome en reformatie²⁶: Bron = reformatorisch dagblad, 6 april 2017

Hij is ervan overtuigd dat de overeenkomsten tussen rooms-katholieken en protestanten groter zijn dan de verschillen. Mgr. dr. G. J. N. de Korte is hoopvol gestemd over de oecumene tussen beide groepen, die 500 jaar geleden tijdens de Reformatie uit elkaar gingen. Maar de Bossche bisschop is ook realistisch: er zijn nog wel wat harde theologische noten te kraken.

In het bisschoppelijk paleis aan de Parade, schuin tegenover de gotische Sint-Janskathedraal, ontvangt dr. De Korte zijn gast met koffie en citroenkoekjes. Aan de muur hangt een crucifix; in de

---

²⁶ Bron = reformatorisch dagblad, 6 april 2017.

boekenkast staan veertig met goud bedrukte banden van de "Geschichte der Päpste", een geschiedenis van de pausen.

korte

Voor veel protestanten is mgr. De Korte (61) zo'n beetje het gezicht van de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland. Hij gaat graag in op uitnodigingen om te komen spreken, want oecumene heeft zijn hart. De bisschop leest het Nederlands Dagblad, Theologia Reformata en andere protestantse tijdschriften – allemaal om op de hoogte te blijven van wat er in de gereformeerde wereld speelt.

Zijn belangstelling voor de Reformatie stamt uit de jaren zeventig, toen hij in Utrecht geschiedenis studeerde. „Ik maakte tijdens mijn studententijd een geloofsverdieping door”, zegt hij. „Ik hield me bezig met de grote vragen van het leven: Wat is de zin van alles? Waar komen kwaad en lijden vandaan? Toen ben ik veel in de Bijbel gaan lezen en lid geworden van een oecumenische Bijbelgroep, waar ik in contact kwam met protestantse christenen. Dat leidde ertoe dat ik me ging oriënteren op de Reformatie.

Tijdens mijn studie theologie in de jaren tachtig raakte ik ook in de protestantse theologie geïnteresseerd. Ik las Miskotte, Noordmans en andere grote protestantse theologen uit de twintigste eeuw. Uit nieuwsgierigheid volgde ik colleges bij prof. dr. C. Graafland. Hoe theologiseerden zij?”

Waar bestond die „geloofsverdieping” uit?

„Ik was op zoek naar de kern van het christendom. In de brieven van Paulus merkte ik hoe sterk de apostel gegrepen was door de God van Israël, Die in Christus tot ons is gekomen. Er zijn passages waarin de Naam van Christus zo veel voorkomt dat de woorden als het ware over elkaar heen rollen. Paulus was gegrepen door de Persoon van Jezus, Gods gelaat in ons midden. Dat raakte me. Wil je weten Wie God is, kijk dan naar Jezus Christus.”

Is de Reformatie een gebeurtenis die u herdenkt of viert?

„Luther heeft een belangrijke notie van het christendom herontdekt: de rechtvaardiging van de goddeloze uit genade. Die gebeurtenis kan ik vieren.

Overigens heeft de christelijke waarheid die Luther herontdekte, altijd een plaats in de katholieke traditie gehad. Paulus en Augustinus leerden ook een geschonken gerechtigheid. Het is dus niet vreemd dat protestanten en katholieken elkaar op dit punt hebben gevonden, zoals uit de verklaring over de rechtvaardiging uit 1999 blijkt. Dat betekende een enorme oecumenische doorbraak.

De Reformatie leidde echter ook tot een breuk. Dat maakt de herdenking van 500 jaar Hervorming wat dubbel. Een breuk in het lichaam van Christus kan ik niet vieren. Dan gebruik ik liever het woord herdenken.”

Denkt u dan niet diep in uw hart: „Was Luther er maar niet geweest”?

Hij glimlacht. „Nee, ach. Luther was een van de velen die naar hervorming streefden. Als historicus plaats ik Luther binnen de beweging die al in de vijftiende eeuw de hervorming van de kerk op het oog had. Zo wilde de moderne devotie van Geert Groote en Thomas a Kempis terug naar een sober christendom, waarin broederschap en zusterschap rond de Persoon van Christus centraal staan.

Er was in de zestiende eeuw natuurlijk wel degelijk iets aan de hand. Als je ziet hoe de paus en het Vaticaan functioneerden, dan is daar –om het maar heel voorzichtig te zeggen– geen enkele katholiek trots op.

Je kunt de geschiedenis niet terugdraaien. Misschien had de breuk voorkomen kunnen worden als er een andere paus was geweest, zoals de Nederlander Adrianus VI in de jaren twintig van de zestiende eeuw. Er waren binnen de Roomse Kerk...”

Hij onderbreekt zichzelf even. „Nu gebruik ik een protestants woord.”

Dan: „Kijk, er waren binnen de Romana ook mensen die naar hervorming, vernieuwing en zuivering streefden. Ze bleven, zoals Erasmus, binnen de kerk. Vroeger legden protestanten alle schuld bij de paus en katholieken bij Luther, maar die tijd is gelukkig voorbij. Aan beide kanten zijn er fouten gemaakt.”

Rome deed Luther in de ban. Zou een officiële rehabilitatie niet een mooi oecumenisch gebaar zijn?

„De ban en de excommunicatie zijn vervallen toen Luther overleed. Vergeet ook niet dat recente pausen heel mooie dingen over Luther hebben gezegd.

We kunnen de geschiedenis helaas niet veranderen. Katholieken en protestanten hebben heel lelijke dingen over elkaar gezegd en geschreven. Christenen hebben elkaar vermoord, dodelijk gehaat. Daar schamen we ons voor. We hebben niet gezien dat we allebei ledematen van het Lichaam van Christus zijn. We moeten loskomen van de haat van de eerste generaties.

Wat ons bindt, is groter dan wat ons scheidt. We geloven samen in de God van Israël, de menswording van Christus, de verzoening aan het kruis en de Drie-eenheid. We hebben een gemeenschappelijke traditie van vijftien eeuwen. De laatste vijftig jaar is er ongelooflijk veel bereikt in de oecumene. Vroeger hadden we het over papen en ketters, nu spreken de meeste christenen over elkaar als broeders en zusters in Christus.”

Wat kunt u met de kernpunten, de „sola's” van de Reformatie: alleen door het geloof, alleen uit genade en alleen de Schrift?

„Een katholiek vindt ook dat alles genade is. Sola gratia is dus het gemakkelijkst te aanvaarden.

Vooraf bij sola Scriptura ligt het ingewikkelder. Hoe verhoudt de Schrift zich tot de traditie? De evangeliën en brieven zijn binnen de christelijke gemeenschap ontstaan en op een gegeven moment werden ze tot canonieke geschriften verklaard. Je zou dus kunnen zeggen dat de Schrift een product is van de christelijke traditie.”

Je zou ook kunnen zeggen: de Schrift is openbaring.

„Zeker, daar is geen discussie over. Bepaalde geschriften behoren tot de canon omdat we geloven dat ze goddelijk geïnspireerd zijn.

De vraag is ook wat de Reformatie met het sola Scriptura doet. Als je ziet hoe belangrijk protestanten de belijdenisgeschriften uit de zestiende en de zeventiende eeuw vinden, dan is dat ook een stukje traditie.

De Reformatie spreekt ook over solus Christus, alleen Christus. Natuurlijk, Hij is de onovertrefbare openbaring van God. Een uitdagende vraag is wat dit betekent voor de verhouding tussen het christendom en de andere wereldgodsdiensten. Het Tweede Vaticaans Concilie heeft in de jaren zestig gepoogd zo positief mogelijk over andere godsdiensten te spreken. In het document *Nostra Aetate* staat dat we Christus belijden als de Weg, de Waarheid en het Leven, maar dat we goddelijke elementen van waarheid, goedheid en schoonheid in andere godsdiensten zien. Dat is het werk van de Heilige Geest, en in die zin een voorbereiding op het Evangelie.”

Gaat dat niet in tegen de unieke Persoon van Jezus Christus, als de enige Weg tot behoud?

„Zoals gezegd, Christus is de onovertrefbare openbaring van God. Er zijn openbaringselementen in andere godsdiensten, maar mensen zijn uiteindelijk geroepen om Christus te volgen. We hebben vanuit het Evangelie de opdracht om zo veel mogelijk mensen tot Christus te brengen en hen te dopen in de Naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.

Dat roept wel grote theologische vragen op. Wat betekent het dat twee derde van de wereldbevolking niet gedoopt is? Hebben die mensen geen waarde voor God? Alverzoening is als leer een ketterij, maar als hoop niet. Alle mensen, met welke levensbeschouwing dan ook, blijven schepselen van God.

Hoe Gods barmhartigheid zich dan met Zijn rechtvaardigheid verhoudt? In de katholieke traditie leeft een sterke hoop dat uiteindelijk alle mensen door God aanvaard zullen worden. Dat is een kwetsbare theologische positie, ik weet het. Als Adolf Hitler en Moeder Teresa allebei door God aanvaard zouden worden, leidt dat dan niet tot ethisch relativisme? Aan de andere kant: de calvinistische leer van de dubbele predestinatie kan daar ook toe leiden. „Als ik niet uitverkoren ben, dan leef ik maar als een verdoemde.””

Wat als de uitleg van de kerkelijke traditie in strijd is met de Schrift of daarin niet is terug te vinden? De transsubstantiatie bijvoorbeeld, de gedachte dat brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus veranderen.

„De *“presentia realis”*, de werkelijke tegenwoordigheid van Christus in de eucharistie, vind ik terug in de Schriften. Wat provocerend gezegd: ik geloof helemaal niet in de transsubstantiatie. Want transsubstantiatie is filosofie, een poging van de kerk om met een begrip uit de natuurfilosofie van Aristoteles het geheim van de *“presentia realis”* onder woorden te brengen. In het theologisch gesprek hoeft de transsubstantiatie dan ook niet centraal te staan. Het gaat eerder om de vraag: wat

betekent het dat zowel het protestantisme als de Romana over de werkelijke tegenwoordigheid van Christus spreekt? Want Calvijn doet dat ook in zijn Institutie.

In spiritueel opzicht zijn er natuurlijk verschillen tussen katholieken en protestanten. Wij geloven in een blijvende tegenwoordigheid van Christus, vandaar dat er in elke katholieke kerk een tabernakel staat waarin het eucharistisch brood wordt bewaard voor de zieken en tegenwoordig ook voor de communiediensten. In protestantse kerken blijft de "presentia realis" binnen de grenzen van de viering. De meeste calvinisten beleven het heilig avondmaal zoals Zwingli leerde: Christus is alleen aanwezig door het geloof. Als er geen geloof is, dan is Hij er niet. Dat is een gesubjectieerde visie, vind ik."

Dan zijn er nog recente dogma's als de onbevleete ontvangenis en de tenhemelopneming van Maria.

„De Maria-Tenhemelopneming is een vrij nieuw dogma, uit 1950, maar wel een met oude wortels. Zowel in de oosterse als de westerse traditie heeft de gedachte dat Maria is ontslapen en in de hemel opgenomen, heel oude papieren. Nee, dit dogma staat nergens letterlijk in de Schrift. De geloofsgemeenschap, geleid door de Heilige Geest, heeft uiteindelijk gesteld dat de kerk hoopt en gelooft dat Maria als eerste in de opstanding van haar Zoon mag delen.

Dat is de kern van het dogma. Ik denk dat het goed is dat protestanten beseffen dat Maria aan onze kant staat, als gelovig mens. Vergoddelijking van Maria moet worden afgewezen, ook in de katholieke theologie. Dat het in de katholieke spiritualiteit en het volksgeloof soms anders lijkt, is een andere kwestie.

De onbevleete ontvangenis is misschien een wat ingewikkelder dogma. Met het oog op wat Christus zou bewerkstellingen, heeft God Maria gevrijwaard van zonde.

Alle aandacht voor Maria moet leiden tot Christus. Na Vaticanum II krijgen de Mariafeesten dan ook nieuwe namen. Zo heet "Maria-geboorte" nu "Aankondiging van de Heer."

Wat waardeert u vooral in protestanten?

„Liefde voor Christus, liefde voor de Heilige Schrift en de rijke liedcultuur."

En wat kunnen ze van u leren?

„Het belang van het beeld, het visuele. De Reformatie is erg sterk op het gehoor gericht.

Daarnaast onderwaarderen protestanten het sacrament, zoals het avondmaal. In de katholieke eredienst zijn Woord en sacrament in evenwicht. Hoe vaak wordt het avondmaal in protestantse kring gevierd? Naarmate men orthodoxer wordt, minder vaak. Ik zou de Reformatie meer sacramenteel besef gunnen, met name in de beleving van het avondmaal."

Over welke verschillen tussen rooms-katholieken en protestanten wilt u het gesprek aangaan?

„De rol van de traditie, de kerk en haar ambten en de sacramenten. Dat zijn theologisch gezien best zware thema’s. Welke plaats heeft de bisschop van Rome in de kerk? Hoe zien we de sacramenten, met name het avondmaal? Hoe moet de kerk, het Lichaam van Christus, gestructureerd zijn? Daarbij speelt ook de vraag naar de eindeloos veel kerkscheuringen die er sinds de Reformatie zijn ontstaan. Katholieken hebben daar hun vraagtekens bij. Je kunt een lichaam niet eindeloos splitsen als je op zoek bent naar waarheid.

Maar ik ben hoopvol. Duizend jaar scheiding tussen de Oosterse en de Westerse kerk, vijfhonderd jaar scheiding tussen Rome en Reformatie, vijftig jaar oecumenische beweging – als ik dan zie welke resultaten er in een relatief korte tijd zijn bereikt, dan ben ik erg hoopvol gestemd. Als we er nog eens vijftig jaar bij rekenen, kan er zeker meer verzoening en eenheid komen.”

Wat is uw stip aan de horizon?

„Zichtbare eenheid blijft voor mij een wenkend perspectief, al weet ik dat er nog heel wat stappen gezet moeten worden. Behalve theologische verschillen bestaan er nogal wat verschillen in nestgeur. Een gemiddelde katholieke eredienst ademt een heel andere sfeer dan een protestantse. Ook het woordgebruik verschilt. Katholieken hebben het over „Onze lieve Heer”, protestanten zeggen „de Heere God.” Dergelijke dingen kunnen vertragend werken in het zoeken naar onderlinge eenheid. We moeten wat meer aan elkaar snuffelen en wennen aan elkaars traditie.”

Voor veel reformatorische christenen is die eenheid tien stappen te ver.

„Ja, maar voor de hoofdstroming van het protestantisme niet. Ik zie bij veel protestanten en katholieken het verlangen om samen te vieren. Als sommige reformatorische christenen de paus als antichrist zien, wordt de oecumenische ontmoeting wel heel moeilijk. Je gaat niet met de antichrist dialogiseren. Ze moeten wel willen bewegen, om het zo maar te zeggen, en de paus in ieder geval als broeder in Christus beschouwen.”

Wanneer zou de paus acceptabel kunnen zijn voor protestanten?

„Als ze hem zien als Petrus, als een van degenen die geroepen zijn om de opgestane Heer te verkondigen. Je ziet dat getuigenis terug bij de vorige paus, Benedictus XVI. Ook protestanten lezen zijn boeken over Jezus van Nazareth graag.

De huidige paus Franciscus is een getuige van Christus, iemand met een sterk diaconale inslag. Vanuit een diepe Christusvroomheid komt hij op voor armen, vluchtelingen en voor het beheer van de aarde als ons gemeenschappelijk huis. Zo’n paus is misschien ook wel acceptabel voor protestanten.”

Zie ook:

Bisschop De Korte: Nestgeur hindert toenadering Rome en Reformatie, RD.nl ([06-04-2017](#))

In debat over verschil Rome en Reformatie, Reformatorisch Dagblad ([03-12-2016](#))

„Ik ben niet van de knuffeloecumene”, Reformatorisch Dagblad ([03-10-2015](#))

”Gesprek met Rome moet gaan over sacrament”, Reformatorisch Dagblad ([21-05-2010](#))

3. Positiebepaling

Tenslotte zoek ik een positiebepaling ten aanzien van de RKK en de Reformatie. Hiermee sluiten we deze middag én de drie middagen af.

Wat we misschien geleerd hebben is dat het beeld genuanceerder is dan we vaak het ontvingen. Er is al in de Middeleeuwen een hervormingsbeweging geweest. Er was ook tijdens Trente een andere lijn, dichter bij Luther. Daarnaast: de eenheid is deel van de waarheid: ik geloof één heilige katholieke christelijke kerk. Voor ons is waarheid iets anders, meer inhoudelijk alleen, maar voor de Kerk in den brede geldt eenheid als deel van de waarheid: is er dan wel waarheid? Hier ligt Rome's sterkste argument: als je eenmaal de Kerk met haar centrale gezag loslaat dan kan ieder individu een eigen kerk stichten.

Waar sta ik zelf? Ik sluit aan bij de vroege binnenkerkelijke hervormingsbeweging, zoals die er in de Middeleeuwen en vroege zestiende eeuw is geweest. Van harte ondersteun ik haar ideaal van innerlijke zuivering der Kerk. Die zuivering was hard nodig. De Kerk was vervlochten geraakt met en verstrikt geraakt in de wereldse macht. De hele aflaatidee is een onzinnige en onbijbelse gedachte. Een inquisitie die gelovigen uitwijst naar de staat die lijfelijke straffen moet voltrekken is een gruwel. De pauselijke onfeilbaarheid is op niets gebaseerd. De gruwelijke wreedheden die de martelaren hebben moeten ondergaan zijn diepzwarte bladzijden in de geschiedenis van het patriarchaat van Rome. Dit patriarchaat heeft niet het primaat binnen het geheel van de vijf patriarchaten. Als er al een primaat zou zijn dan zou dit – daarin ben ik het geheel met Luther eens - Jeruzalem moeten zijn. Jeruzalem is immers de plaats van het begin van de Kerk. Tevens verbindt Jeruzalem ons met onze oudste broeder, Israël – en hier ga ik dan weer bepaald niet mee met Luther en de verschrikkelijke uitspraken die hij heeft gedaan! Alles wat hier aan onrecht is geschied aan de slachtoffers hiervan alles moet blijvend herdacht worden. Het zou Rome sieren als zij in dezen schuld zou bekennen en de veroordeling van Luther en anderen zou opheffen. Zolang zij dit niet doet, blokkeert zij een werkelijke toenadering. Het ging de hervormers om de waarheid van het geloof en de Kerk en zij waren bereid met goed en bloed hiervoor te betalen. Vele individuele katholieken zijn wel gelukkig wel bereid deze fouten in te zien maar de Kerk als instituut is dat niet en dat is betreurenswaardig. Zij houdt op zeer wezenlijk punten protestanten wel de spiegel voor. Er is alle eeuwen van de Kerk door een discussie geweest over predestinatie, avondmaal, sacramenten, kerkstructuur, liturgie, verhouding van rede en geloof en vele andere zaken: de Reformatie zet in feite deze discussie voort en is daarmee deel van die grote traditie. De hoofdvraag die zij hier stelt is: Waar is de eenheid van de Kerk wanneer je het aan individuen overlaat om de Bijbel te interpreteren? Dan krijg je schisma op schisma en afscheiding op afscheiding en de brute feiten bevestigen dit alles slechts. Er is nu eenmaal de traditie der Kerk. In de zestiende eeuw werd het debat nog wel op dit scharnierpunt gevoerd. Luther en Calvijn waren diep doordrongen van het belang van de traditie van de Kerk. Zij wilden deze traditie toetsten op haar bijbelse gehalte en op haar innerlijke consistentie. Het is zeer te betreuren dat Rome daar niet meer voor open stond. Het is evenzeer te betreuren dat de hervormers niet scherper inzagen dat hun opvatting van wat bijbelse waarheid is, óók een perspectief is, een traditie!

Het is wellicht ahistorisch om hen dit te verwijten maar misschien toch ook niet. De zestiende eeuw is nu juist *binnen* de nominalistische en humanistische *via moderna* - en die vormde de *Sitz im Leben* van Luther en Calvijn! – gericht op het goed filologisch en historisch lezen van de bronnen.

Helaas is de prijs die hervormers als Luther en Calvijn betaalden, doordat hun kader dat van de nominalistische en humanistische *via moderna* was, het opgeven en bekritisieren van de *via antiqua*

van de klassieke scholastiek. Naar mijn idee was het zeer wel mogelijk geweest dat binnen deze oude weg zelf een herijking was gegroeid: de beste plaats hiervoor was de laat-augustinse en laat-franciscaanse middenweg. Stel dat heur eens de filologische en historische ontdekkingen op diepte waren gebracht door ze te verbinden met goede en consistente scholastieke wijsbegeerte. Dat is helaas niet gebeurd. De oude lijn werd afgewezen vanuit de idee van een zuiver Bijbels denken: maar dat bestaat niet. Er is altijd een wijsgerige positie van waaruit men denkt: alleen het gebruik van woorden als dubbele predestinatie, Drie-eenheid, erfzonde en rechtvaardigingsleer toont dat al aan. Er is tevens altijd een historisch *Anliegen*: daar zijn wij mens voor, tijdelijke en tijdbepaalde wezens. Het wijsgerige kader lag er reeds eeuwen! Het historisch-filologische kader kwam er bij in de vroegmoderne tijd. Dat laatste is wat ik elders heb genoemd de ontdekking van het historisch besef ofwel het bewustzijn van de vreemdheid van het verleden aan het heden en het bewustzijn dat elke geschiedschrijver een eigentijds perspectief van waaruit hij het verleden interpreteert²⁷. De zestiende eeuw vormde het prille begin van deze ontdekking en het besef is sterker geworden in de latere eeuwen.

Het is dan zeer bevreemdend om te zien dat de reformatorische kerken het in hoge mate niet hebben verwerkt. Ze hielden en houden vast – veel strikter dan Luther en Calvijn zelf deden – aan de pretentie dat ze zuiver kunnen kijken naar het Woord, alsof er slechts een glasplaat ligt tussen hen zelf en dat Woord en alsof een Sola Scriptura-ideaal blanco verkrijgbaar is en ons het vermogen verschaft om ‘naakt’ naar de Bron te gaan. De hele schisma- en afscheidingsgeschiedenis van de Kerk der Reformatie bewijst hier het reformatorische ongelijk.

Al heel snel na Luther en Calvijn hervatte de scholastiek zich binnen de Reformatie. Er ontstond een gereformeerde scholastiek die zeker ook een continuïteit vormde met de middeleeuwse scholastiek. Ik kom zelfs mensen tegen die beweren dat wij helemaal geen scholastiek hebben maar een zuiver Bijbelse geloofslijn vormen! Wijsgerig en historisch is dat onzin. Er is een traditie van denkend geloven! Ik sluit hier aan bij wat Richard Muller en anderen hebben gezegd en geschreven over de grote traditie van de klassieke theologie en katholieke en gereformeerde scholastiek.

Deze traditie staat niet op zichzelf en zij mag ook niet op zichzelf staan. Volgens mij zijn er drie ‘grootheden’ die hier in het spel der katholiciteit zijn. Ik zou dat willen noemen een *trias theologica*: God Zelf die in Christus het Woord is (de Logos Gods ofwel het Verbum Deï); de Bijbel als het Woord in de zin van Scriptura of Schrift; de Traditie van de Kerk ofwel het antwoordend spreken en belijden van hen die zijn aangeraakt de Logos Gods en de Scriptura Deï. De Kerk moet zich altijd onder vuur laten nemen door God Zelf en door Zijn Woord en tegelijk mag zij in de Geest ook wegen banen in de tijd: kerken bouwen en vormgeven, een liturgie en kerkorde scheppen, belijdenissen schrijven etc. Wat de kerken van de Reformatie niet erg sterk in hun bewustzijn hebben verankerd is dat de Kerk de eenheid van de Kerk in haar Credo’s belijdt. Strikt genomen is de eenheid *deel* van de waarheid! Die eenheid is er niet en volgens een eenvoudige syllogisme-redenering is er dan ook geen ware Kerk! Gelukkig is God barmhartiger dan deze logica zou doen vermoeden en mag je geloven in een geestelijke eenheid van de Kerk te midden van de puinhopen van alle afscheidingen. Deze verlegenheid wordt door vele protestanten nauwelijks meer gevoeld. Of ze zijn zo arrogant dat ze geloven dat die eenheid samenvalt met het absolute gelijk van hun denominatie. Zij zien zichzelf dan als de ware voortzetter van de Kerk en hen die zij achterlaten als de dwalende zielen. Maar wie lijdt er nu werkelijk aan de *breuk* – iets anders is het niet - van de Kerk? Gelukkigen zijn er die daar aan lijden maar ik kom ze niet zo vaak tegen!

Ik zie de kerken der hervorming als noodkerken. Zoals je binnen de reformatorische wereld het Hervormd lokaal hebt, letterlijk een lokaaltje – en dus geen kerk – waar mensen zitten te wachten tot de Nederlands Hervormde Kerk weer zuiver wordt, zo is heel de Kerk der Reformatie naar haar wezen een Hervormd lokaal of beter: een hele reekshervormde lokalen en lokaaltjes, waar als het goed is gelovigen zitten te wachten op herstel van de *breuke Sions*.

Ik hoop en bid dat Rome en Reformatie beiden de breuke Sions gaan bewenen en werkelijk tot een nieuwe eenheid komen en zo als een Hervormde Rooms-katholieke Kerk de Catholica gaan bewonen.

---

²⁷ Zie mijn dissertatie *Geschiedenis bij de Bron*, Sliedrecht, 1997, vooral Deel II.

Tenslotte

We hebben ook dit schooljaar 2016 – 2017 weer drie middagen mogen verwijlen in de Leeskamer van het Grote Huis. We hebben stil gestaan bij Reformatie en Contra-Reformatie. Het was me weer tot vreugde: lewisiaanse Joy!

We zien elkaar een aantal maanden niet, maar hopen volgend schooljaar weer verder te gaan Deo volente. Dan hoop ik met jullie de tijd van de 17^e tot en met 21^e eeuw in te gaan.

Ik wens jullie alle goeds, ga met God en ga in vrede,

Hartelijke groet,

Ewald Mackay